

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ”

**«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»:
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ**

ДЛЯ СТУДЕНТІВ І КУРСІВ УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
ДЕННОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМ НАВЧАННЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ”

**«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»:
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ**

ДЛЯ СТУДЕНТІВ І КУРСІВ УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
ДЕННОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМ НАВЧАННЯ

Затверджено на засіданні
кафедри філософії.
Протокол № 8 від 11.06.2013

Дніпропетровськ УДХТУ 2014

„Історія української культури”: конспект лекцій. Для студентів I курсів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укл. І. І. Какуріна, О. М. Башкеєва - Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2014.- 100 с.

Укладачі:

І.І.Какуріна, канд. філос.наук,

О.М. Башкеєва, канд. філос. наук

Відповідальний за випуск: А. Г. Чичков, канд. філос. наук

Навчальне видання

„Історія української культури””: конспект лекцій
для студентів I курсів усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання

Укладачі: КАКУРИНА Ірина Іллівна, БАШКЕСВА Олена Миколаївна

Авторська редакція

Підписано до друку . Формат 60x84 1/16. Папір ксерокс. Друк різнограф.

Ум.-друк. акр. . Обл.-вид. акр. . Тираж 100 прим. Зам. № .

Свідоцтво ДК №303 від 27.12.2000.

ДВНЗ УДХТУ, 49005, м. Дніпропетровськ-5, просп. Гагаріна, 8.

Видавничо-поліграфічний комплекс ІнКомЦентру

Мета навчальної дисципліни «Історія української культури»:

- дати студентам уявлення про культурні процеси в їх історичному аспекті;
- визначити роль культури в житті та самовдосконаленні особи, в гуманізації суспільних відносин;
- допомогти осмислити спадкоємний зв'язок епох; єдність світового культурного процесу;
- осмислити вітчизняну культуру як складову частину світової цивілізації.
- допомогти осмислити джерела, напрямки розвитку, здобутки української культури, її місце у світовому культурному контексті.

Завдання навчальної дисципліни «Історія української культури»:

- засвоєння основних понять курсу,
- розуміння різноманітності світу, суспільства,
- обґрунтування міста та ролі української культури, як складової частини культури світу,
- розуміння тенденцій та подій, які характерні для сучасного життя українського суспільства.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Історія української культури» студент повинен:

знати:

- тенденції культурно - історичного розвитку;
- особливості розвитку української культури в контексті світової культури;
- основні етапи становлення і розвитку української культури, їх матеріальні і духовні здобутки;
- значення кожної з історичних епох у розвитку української культури;
- тенденції розвитку української культури та основні напрями національно – державного відродження;
- роль української історико–культурної спадщини в контексті розвитку європейської та світової культури;

- роль української культури в формуванні національної самосвідомості, духовному відродженні, консолідації українського народу;

вміти:

- орієнтуватись в рамках існування періодів розвитку української культури;
- розрізняти основні культурні регіони України;
- характеризувати досягнення української культурної спадщини;
- аналізувати тип світогляду кожної з епох розвитку української культури;
- оцінювати місце і роль української культури в контексті розвитку європейської та світової культури ;
- вбачати можливі перешкоди на шляху розвитку української культури.

Національна культура - це сукупність символів, вірувань, переконань, цінностей, норм поведінки, які характеризують духовне життя певної нації. Не є винятком і культура України.

Етапи розвитку культури України:

1. Первіснообщинний лад у межах території України
2. Середньовічна українська культура.
  - Культура Київської Русі
  - Культура Галицько-Волинського князівства
  - Культурні здобутки українського Ренесансу
3. Культура Нового часу в Україні
  - Соціокультурний світ України XVII - XVIII ст.
  - Культурно-національне відродження в Україні XIX ст.
4. Культура України XX ст.
5. Сучасна культура України

**ПЕРВІСНООБЩИНСЬКИЙ ЛАД У МЕЖАХ ТЕРИТОРІЇ
НИНІШНЬОЇ УКРАЇНИ**

Первіснообщинний лад співвідноситься з такими археологічними періодами:

- палеоліт — стародавній кам'яний вік (1 млн — 11 тис. рр. до н.е.),
- мезоліт — середній кам'яний вік (10 тис. — 7 тис. рр. до н.е.),

- неоліт — новий кам'яний вік (6 тис. — 4 тис. рр. до н.е.),
- енеоліт — мідно-кам'яний вік (3300 - 2800 рр. до н.е.),
- бронзовий вік (2800 - 1200 рр. до н.е.). Скіфський світ.

Палеоліт, мезоліт, неоліт

На ранніх етапах існування спільноти первісних людей були невеликими, приблизно в 20-30 дорослих мисливців і збирачів. У пошуках їжі вони постійно перебували в русі, затримуючись на стоянках лише на кілька (а в особливо привабливих місцях - на багато) років. Згодом почали виникати споріднені поселення. Велика кількість виявлених на неандертальських стоянках решток мисливської здобичі, в тому числі таких великих і небезпечних тварин, як мамонт, носоріг, ведмідь, зубр, вепр тощо, свідчить про консолідацію первісних людських колективів. **Розвиток колективізму потребував, окрім узгоджених дій у процесі самого промислу, також регламентування всіх інших аспектів життєдіяльності: розподілу їжі, шлюбних відносин тощо.**

Свідченням зародження у людей того часу релігійних уявлень і вірувань є знайдені в печерах захоронення небіжчиків. Сенсаційні знахідки археологів на стоянці Молодове на Дністрі (Чернівецька обл.) та Пронятин поблизу Тернополя засвідчили про зародження в тогочасних людей справжньої **образотворчої діяльності**: під час розкопок було виявлено лопатки мамонта з орнаментальним гравіруванням і кістки бізона із зображенням тварини.

В мезолітичну епоху помітно зростає рівень раціональних знань первісної людини, поглиблюється її інтелектуальний потенціал, формуються складні ідеологічні уявлення, що відображаються в нових проявах мистецтва та різних міфічних символах. Прикладами останніх є знайдені на Кам'яній Могилі та деяких інших мезолітичних стоянках на території України особливі камінці з вирізаними або намальованими на них знаками, які переходять у спеціальних таємничих сховищах і символізують приналежність їхніх власників до конкретної тотемної групи. Деталі обряду поховання, зокрема орієнтація померлих, вказують на те, що люди мезоліту поклонялися небесним світилам і понад усе - Сонцю.

Енеоліт — мідно-кам'яний вік Трипільська культура

У IV — III тис. до н.е. на території сучасної України відбувся перехід до **енеоліту (мідно-кам'яного віку)**. Найяскравішою археологічною культурою

нової епохи була трипільська, пам'ятки якої виявлено в лісостеповій зоні на величезних просторах від Пруту і Дунаю до Дніпра. **Відкрита на початку 90-х років XIX ст. археологом В.Хвойкою поблизу с.Трипілля** (нині Кагарлицький р-н Київської обл.), звідки, за місцем знахідок перших пам'яток, пішла назва "трипільська культура".

Трипільська культура була складовою частиною великої **трипільсько-кукутенської** спільноти, що займала території лісостепової смуги Правобережної України та Молдови. Трипільська культура характеризувалася як швидким поширенням у Європі, так і довготривалістю існування без значних змін в основних рисах впродовж 1500-2000 років.

Поселення трипільської культури завжди розташовуються на берегах великих і малих річок, струмків, у місцях, що містять природні захисні елементи. Деякі з них були додатково укріплені ровами. Забудова, як правило, велася у кілька концентричних кіл чи овалів. У межах замкнутого контуру житла з'єднувалися глинобитними стінами, утворюючи суцільну стіну захисту. Таких ліній могло бути кілька. Поселення забудовувалися переважно наземними дерев'яно-глиняними будинками та заглибленими землянками чи напівземлянками. Наземні будинки за своєю конструкцією могли бути як одно-, так і двоповерховими. В останніх перший поверх використовувався як господарське приміщення.

Розвивається у трипільців і **мідна металургія**. Вони освоюють плавлення та лиття металу, тоді як раніше послуговувалися лише куванням. З'являються майстри-металурги. Остаточо утверджується ремісничий характер гончарного виробництва.

Землеробство у трипільців було екстенсивним, польовим, із застосуванням примітивної сохи, яку тягли бики. Досить розвинутим було **тваринництво**. Розводили велику рогату худобу, свиней, дрібну рогату худобу, коней. Важливими галузями виробництва залишалися мисливство, рибальство та збиральництво. **Як транспортний засіб** трипільці використовували сані, запряжені одним чи двома волами. Біля с. Ворошилівка на Вінниччині знайдено невеликі глиняні пряслиця, які можна інтерпретувати як перші з відомих на території України коліщата. **На ранньому етапі** розвитку, коли йшло активне освоєння нових територій, трипільське населення мешкало **невеликими общинами**, що склалися з 10-15 малих сімей. Кожна сім'я вже вела самостійне господарство і, ймовірно, володіла ділянкою землі та частиною худоби. **Загалом для цього етапу були притаманні три рівні суспільної організації, а саме: 1) мала (моногамна) сім'я, що вела окреме господарство; 2) община - об'єднання споріднених по чоловічій чи жіночій лінії сімей, родовий характер якої і визначався цією спорідненістю; 3) плем'я - об'єднання споріднених общин.**

Щедру інформацію про культуру й духовний світ трипільців містить їхня кераміка, зокрема, оздоблюваний орнамент глиняних виробів, а також антропоморфна та зооморфна пластика. Антропоморфні глиняні вироби здебільшого передають образ жінки, хоч трапляються й чоловічі зображення. Зооморфні статуетки найчастіше зображують бика. Головами биків часто-густо орнаментуються шийки кухонних посудин. Трапляються і статуетки птахів, ліпні моделі жител й транспортних засобів. **На пізньому етапі розвитку культури виникає монументальна скульптура. Культові церемонії та ритуали здійснювались як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах.**

Близько 2000 р. до н.е. трипільська культура почала занепадати, її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском численніших і войовничіших, на думку вчених, індоєвропейських народів. Причорноморські степи заселяли племена з переважанням скотарського способу ведення господарства. Їх специфічний спосіб життя, породжував особливий духовний світ. Худоба виступає центром космогонічних уявлень про навколишній світ та водночас посередником у спілкуванні з богами, яким зазвичай надають рис найбільш шанованих тварин. Особливий зріз вірувань демонструє феномен курганного будівництва, відомий з кінця IV тис. до н. е. Кургани являли собою округлі насипи різної висоти, під якими знаходилися поховання патріархів великих сімей або сімейних громад. Довкола курганів збереглися залишки складних архітектурних споруд із землі, каміння та дерева. Дослідники зазначають, що кургани засвідчили не лише значні соціальні зміни в суспільстві, а й закріпили їх у певній релігійно-міфологічній системі. Степовий курган виражав собою нібито підняте над поверхнею землі повторення в меншому масштабі того, що людина бачила навколо себе. Курганне будівництво пов'язують з культом Сонця, що існував в енеолітичних скотарів.

Бронзовий вік

Бронзовий вік на території нашої держави тривав понад тисячу років, приблизно від XX до X-IX ст. до н. е. Свою назву епоха отримала від найменування першого штучно отриманого людиною металу - сплаву міді з оловом **Бронзовий вік нерідко називають добою "першого Великого переселення народів"**, оскільки саме тоді почав формуватися перший начерк етнічної карти Європи. В Україні потужні міграційні хвилі зачепили як степову, так і лісостепову зону та Полісся. Зокрема, культурні трансформації початків бронзової доби в Україні були спровоковані північним походом асирійського царя Ніна. Прихід під впливом цього

походу частини населення Північного Кавказу в Приазов'я сприяв формуванню тут на ґрунті взаємодії з місцевим населенням так званої **ямної культури** (що свого часу постала на місці трипільської культури) - нової культурно-історичної спільноти, відомої у спеціальній літературі під назвою **катакомбна культура**.

Розвиток скотарства, землеробства й метало-обробляння позначився на особливому **поклонінню Сонцю**. Розвиток солярного культу в добу бронзи спостерігається як у перших цивілізаціях на Землі, так і в докласових спільнотах. Солярна символіка - коло, хрест, свастика та їхні комбінації - прикрашають наскальні малюнки, посуд ритуального змісту, амулети, зброю, атрибути влади тощо. **Суб'єктами поклоніння виступали також певні види свійських тварин, птахи та змії**.

Українські Степ і Лісостеп у добу раннього заліза

Початок I тис. до н. е. знаменувався поступовим утвердженням у виробничій діяльності людських спільнот заліза. Поширення цього металу сприяє підвищенню продуктивності праці, розвитку майнової та соціальної нерівності, виникненню перших цивілізацій. Доба раннього заліза характеризується бурхливими політичними подіями, активними міграціями різноманітних етнічних спільнот. На цей час припадають перші письмові згадки про народи, що населяли терени сучасної України. Збереглася до наших днів і перша історична назва народу Українського Степу - **кіммерійці**. Кіммерійці були першим народом на території нашої держави, який цілком прилаштувався до екологічних умов східноєвропейських степів. Способом такої адаптації став розвиток кочової культури ведення господарства. Кочовий спосіб життя та войовничість кіммерійців зумовили зміст їхньої матеріальної культури. У ній переважають насамперед озброєння вершника й спорядження бойового коня. Основним озброєнням кіммерійців був далекобійний лук із стрілами, до яких прилаштовувалось дволопатеve вістря. Як зброю ближнього бою використовували залізні мечі, інколи із бронзовими руків'ями, а також списи і кинджали. Кіммерійські металурги навчалися виробляти не лише просте кричне залізо, а й високо вуглецеву сталь, що робило їхню зброю достатньо міцною та зручною у використанні. Спосіб життя кіммерійських племен позначився і на їхньому суспільному ладі. **Кіммерійське суспільство перебувало на межі ліквідації первіснообщинних відносин і стояло на порозі класоутворення**.

Скіфський світ

Першим суб'єктом писемної історії на території України виступає протодержавне утворення іраномовних племен - Скіфське царство (VI-III ст.

до н.е.). Своєрідність скіфської культури зумовлювалася передусім тим, що вона сформувалася на основі синтезу кочової культури іранських племен та елементів передньоазійських, кавказьких, еллінських, фракійських і лісостепових праслов'янських культур. Чи не найбільш помітний вплив на скіфську культуру справило їхнє перебування в Передній Азії, де вони зазнали впливів із боку тогочасних світових цивілізаційних центрів - Мідії, Новохетського царства, Ассирії та Урарту. Цей вплив простежується в ідеології, віруваннях, мистецтві скіфів. Під час перебування скіфських об'єднань на землях Північного Причорномор'я домінуючими були античні впливи. Загалом же значення скіфської культури полягало насамперед у тому, що вона стала об'єднуючою ланкою, своєрідним медіумом між тогочасними цивілізаційними центрами та рештою світу.

Найбільшої могутності Скіфія досягла наприкінці V – IV ст. до н.е. Саме до цього часу відносяться найзнаменитіші, грандіозні по розмірах скіфські царські кургани – Солоха під Запоріжжям, Чортотлик і Товста Могила біля Нікополя, Куль-Оба біля Керчі й інші. В них знайдені чудові ювелірні вироби, коштовна зброя, багатий посуд і чимало інших предметів, які є джерелом реконструкції релігійного світогляду скіфів, котрі шанували багатьох богів, з яких один визнавався верховним.

Скіфському мистецтву була притаманна добре розвинута зовнішня символіка. Характерною її рисою стали зооморфні сюжети. На їх основі в VII-VI ст. до н. е. склався самобутній стиль - так званий **звіриний стиль**. Улюбленими персонажами цього мистецького стилю були олень, грифон, баран, цап. Самобутньою галуззю ранньоскіфського мистецтва були **кам'яні статуї воїнів**. Як гадають сучасні дослідники, вони уособлювали героїзованих пращурів. Наприкінці V і особливо в IV ст. до н. е. спостерігається розквіт еліно-скіфського мистецтва. У ньому грецька форма органічно поєдналася з варварським змістом.

Скіфська релігія за своєю суттю була політеїстичною. В обрядовості переважав шаманізм. Найбільш зримо шаманські риси простежуються у так званих вітварях Арея. Щороку біля підніжжя вітваря - чотирикутної піраміди із хмизу з встромленим у верхівку старовинним мечем - приносили в жертву полонених та велику кількість худоби. Людською кров'ю окроплювали меч - символ божества. **На початку III ст. до н. е. скіфи назавжди зникають з історичної арени.**

Культура Східних слов'ян

Походження слов'ян є складною і досі однозначно не розв'язаною проблемою. Початок формування окремих слов'янських народів більшість

дослідників пов'язує з подіями середини I тис. н. е. Безперервний розвиток слов'янської людності на українських етнічних територіях (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщина) починається від празької археологічної культури та людності (V-VII ст.). Вона, за твердженням українського історика П. Толочка, започаткувала Київ 1,5 тис. років тому. На початку VIII ст. роль слов'ян у Східній Європі підвищується. Формуються лука-райковецька культура (VIII-IX ст.), культура літописних полян, деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів, що склали основу культури Київської Русі. На лівому березі Дніпра, де у VII-X ст. проживали нащадки антів, формуються волинцівська (VII-VIII ст.) і роменська (VIII-IX ст.) культури - сіверяни; салтівська культура - хозари; борщівська культура басейну Оки - в'ятичі. У VIII-IX ст. східне слов'янство вступило у переддержавний період, відбулася культурно-політична консолідація, з'явилася у X ст. перша поліетнічна цивілізація - Київська Русь.

Східнослов'янські племена населяли територію, на якій з давніх-давен розвивалося землеробство та скотарство. Слов'яни вели осілий спосіб життя, а основу їхньої господарської діяльності складали рільництво й тваринництво, з тенденцією перетворення рільництва на провідну галузь виробництва. Одночасно з розвитком мсталообробляння, зокрема ковальства, удосконалювалися прийоми ювелірної майстерності. Як правило, першими ювелірами були саме ковалі. Матеріалом для виготовлення ювелірних виробів служили кольорові метали, промислових запасів яких не було виявлено на території розселення слов'ян. Це, природно, гальмувало розвиток ювелірної справи, який міг відбуватися лише за умови використання привозної сировини. Найпоширенішим матеріалом в ювелірній справі була мідь та бронза, срібло траплялося значно рідше, а золото - лише в поодиноких випадках.

У своєму соціальному розвитку на момент виходу слов'ян на історичну арену вони перебували на такому етапі, який в науці отримав визначення **простого вождівства** або чіфдома. Чіфдом - це така первісна форма соціальної організації, притаманна на певному етапі розвитку багатьом народам світу, основною функцією якої є розподіл надлишкової продукції. Суть її механізму полягає в тому, що члени общини, які приносили найбільшу частку продукції для розподілу, значно підвищували свій престиж серед інших членів роду. Саме з них, як правило, й обирали лідера, якому доручали проведення перерозподілу надлишкової продукції в рамках характерного для вождівства феномена - влади-власності. Особистий престиж лідера часто-густо підвищував й престиж представленої ним генеалогічної лінії. Важливими перехідними ланками від простого вождівства до державних утворень виступали так звані "гнізда-общини", в яких формуються свої центри - **спочатку це були селища з ознаками розвитку ремесла, а згодом у них починали складатися адміністративні структури й вони еволюціонували в міста.** Державність же виникала тоді,

коли з'являлася більш-менш значна кількість таких центрів, які можна було використати для утвердження влади над аморфною масою общинників. Уже в структурах чіфдому сформувалася певна **соціальна ієрархія**, яка згодом стала основою формування феодальної соціально-політичної структури. Вона включала до себе старійшин родів, над якими панували князі окремих племен, а над тими - князі племінних об'єднань, глави глав.

Серед слов'ян панувало **язичництво**. Воно **пройшло кілька етапів**, в результаті яких досягалася більша концептуальна завершеність і відбулося ускладнення системи світосприйняття. Так, спочатку слов'яни приносили жертви злим і добрим духам (упилям та берегиням). Пізніше розвинувся культ Роду її рожаниць, божеств родючості, який був тісно пов'язаний із життєво важливими стихіями - сонцем, водою, дощем. Ще пізніше на перше місце висунувся культ бога громовиці Перуна. Культ Перуна склався досить пізно - на етапі формування дружинного, військового стану суспільства. Перун сприймався не лише як бог громовиці, а й війни та зброї. Одночасно з культом Перуна розвивалися й інші культури - небесних богів Сварога і Стрибога, піднебесного простору - Даждьбога, підземного царства Велеса, Рода, Мокоші.

Давні слов'яни **обожнювали сили природи**: воду, вогонь, ліс, дерева, населяючи їх численними божествами, - лісовиками, лещуками, водяними, поляницями, русалками тощо. Існували й культури священних гаїв, озер, окремих дерев і криниць. Давні слов'яни **були вогнепоклонниками та шанували культ Сонця**. Саме цим зумовлений характер їхньої поховальної обрядовості, в якій домінуюче місце посідав обряд спалення тіла покійника і поховання його праху поза місцем спалення. Обряд спалення був тісно пов'язаний з вірою у священну силу вогню, який очищав грішних покійників та відкривав їм через цей обряд шлях до царства світла й вічного спокою. Пройшовши вогняне очищення, покійник ставав недосяжним для злих сил. Соціальний розвиток слов'ян позначався і на еволюції їхнього релігійного світосприйняття. На етапі формування племінних та міжплемінних союзів з'являються умови для перетворення місцевих культів на загальноплемінні. Археологічні дослідження культурних шарів IX-X ст. засвідчують появу міжплемінних святилищ, покликаних підвести ідеологічне підґрунтя процесам політичної консолідації.

СЕРЕДНЬОВІЧНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Київська Русь

Культура Київської Русі – яскраве явище європейської середньовічної культури. Київська Русь залишила помітний слід у світовій історії. Вона проіснувала з IX до середини XIII ст. То була одна з найбільших монархій раннього Середньовіччя, яку можна порівняти хіба що з імперією Карла Великого. В часи свого найвищого розквіту вона простягалася від Чорного до Балтійського моря і Льодовитого океану, від Закарпаття до Північного Передуралля та Волго-Окського межиріччя.

Київська Русь підтримувала політичні, економічні й культурні відносини з ближніми і далекими сусідами - з Великим Степом і Візантійською імперією, з Болгарським царством, Польським, Чеським і Угорським королівствами, з італійськими і німецькими містами, з Данією, Швецією і Норвегією, з Францією та Англією. Династичні зв'язки київських монархів, особливо Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, стали хрестоматійними. Давньоруські купецькі човни і каравани проклали шлях «з варяг у греки», чималою мірою вплинула на культуру і мистецтво сусідів.

Особливості прийняття християнства

У X ст. християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо задовго до релігійних реформ Володимира Великого: християнами були Аскольд і Дір. Достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 р. Але вирішальним для процесу християнізації нашої країни було введення цієї релігії як державної в 988-990 рр.

Спочатку князь **Володимир зробив спробу модернізації язичництва**, спробу пристосувати його до потреб централізованої держави. Язичницькі боги на чолі з Перуном повинні були викликати у людей не тільки повагу, але і страх, символізувати волю правителя, обов'язковість його наказів, невідворотність покарання. Для цього на Старокиївській горі було створено пантеон, де, судячи з мініатюр Радзивілівського літопису, боги мали дійсно урочистий і грізний вигляд. Більш того, за переказами, Володимир відродив забутий і, очевидно, не вельми популярний звичай людських жертвоприношень. Однак проведена **реформа язичництва не досягла своєї мети**. Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. **Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком.**

Хрещення Київської Русі зумовило чимало важливих зрушень у духовній, політичній та економічній сферах, внесло нове розуміння етики та моралі, дало могутній поштовх розвитку культури. Досить значну роль відіграла Церква у справі об'єднання східнослов'янських земель у системі давньоруської державності. Упродовж усієї історії Русі Церква виступала

одним з найбільш реальних й істотних з'єднувальних елементів різноманітних її отчин та волостей. Церква сприяла розвитку в широких народних масах почуття єдності православної Руської землі.

Така особлива роль Православної церкви в політичних процесах, що мали місце на Русі, значною мірою зумовлювалася як іманентними потребами церковної організації, так і візантійськими традиціями співіснування з державою та її структурною побудовою. Адже Православна церква Русі була централізованою структурою, єдність якої ґрунтувалася на міцній морально-правовій базі.

Від кінця X ст. на чолі церковної організації Київської Русі стояв Київський митрополит. Обрання та висвячення митрополитів, як правило, здійснювалися в Константинополі. Авторитет і влада київських митрополитів визначалися грецьким "Номоканоном". Його правомочність визнавалася світською владою Київської Русі. Символом канонічної залежності Київської митрополії від константинопольського патріарха було те, що останній прислав до Києва святе миро. Заснування митрополії передбачало створення єпископських кафедр. Починаючи вже з XII ст., при єпископських кафедрах почали формуватися органи церковного управління. Господарською діяльністю опікувалися так звані **владичні тиуни**, а судові й адміністративні - **владичні намісники**. Активно впливаючи на політичні процеси на Русі, єпископи, котрі, на відміну від митрополитів, були вихідцями з місцевого населення, часто-густо виконували посередницькі функції щодо залагодження міжкнязівських конфліктів, виступаючи в ролі послів чи приймаючи взаємні присяги та скріплюючи їх авторитетом Церкви. Будучи тісно пов'язаними з князівською владою на місцях, єпископи часом навіть заміщали князя за його відсутності в столичному місті.

Досить міцним було й економічне становище Церкви. Уже за статутом князя Володимира Святославича Церкві було передано десяту частину князівських надходжень з усієї Руської землі. Зрозуміло, що така система життєзабезпечення церковної організації сприяла стабільності економічного становища останньої, але й штучно "прив'язував" церкву до держави. З часом Православна церква обзавелась досить значними за розмірами земельними угіддями, селами та містами, перетворившись на великого землевласника.

Надзвичайно важливою і впливовою структурою церковної організації на Русі були **православні монастирі**. На Русь традиції чернецтва були перенесені з Візантії, звідкіля було запозичено й відомий статут Константинопольського Студійського монастиря. Перші монастирі на Русі засновувалися за ініціативи князівської влади і користувались її постійною підтримкою. Найбільше чернечих осель перебувало під патронатом великих київських князів. Ще в 1030-х рр. з ініціативи Ярослава Мудрого у стольному граді було засновано Георгіївський та Ірининський монастирі. Згодом,

упродовж другої половини XI-XII ст., нащадками Ярослава було засновано Андріївський, Видубицький, Дмитріївський, Золотоверхий Михайлівський, Кирилівський монастирі. Всього в Києві у XIII ст. нараховувалося майже 20 святих осідків.

Найбільшим авторитетом на Русі користувався **Печерський монастир, заснований у 1050-х рр. вихідцем з любецьких бояр ченцем Антонієм.** Наступник Антонія, син дружинника з Василькова чернець **Феодосій**, ставши його ігуменом, уперше в чернечій практиці Русі запровадив чернечий статут одного з найвизначніших візантійських ченців **Феодора Студита.** Цей статут передбачав надзвичайно суворі вимоги до життя братії, впроваджував акцентовано аскетичні умови її проживання у стінах святого Печерського монастиря.

Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого **митрополит Іларіон** трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розповсюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. **Першими руськими святыми стали Борис і Гліб**, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків його для країни і народу, **величезне позитивне значення.** Прийняття християнства позначилося на всьому духовному житті суспільства, привело до значного його збагачення.

Писемність

Писемність є найважливішою складовою частиною культури будь-якого народу. Вона виникає тоді, коли в результаті соціально-економічного і культурного розвитку суспільства в ній з'являється потреба.

На початку X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр у своєму творі "Про письменна" зробив першу спробу встановити етапи виникнення і розвитку слов'янської писемності: поки слов'яни були язичниками, вони не мали книг, а для лічби та ворожінь користувалися чертами і резами (тобто зарубками та різними позначками); коли ж вони стали християнами, то крім свого письма почали користуватися латинськими і грецькими літерами і так писали ними довгі роки без упорядкування.

Володимирове Хрещення Русі 988 р. сприяло поширенню кириличної системи письма і грамотності. Ним написані "Остромирове Євангеліє",

"Ізборники" 1073 і 1076 рр., "Слово про Закон і Благодать", "Мстиславове Євангеліє", "Повість временних літ" та інші визначні пам'ятки давньоруської писемності. Слов'яни отримали дві азбуки - глаголицю та кирилицю. Більшість учених переконані, що глаголицю розробили щойно згаданий Кирило та його брат Мефодій, доповнивши слов'янськими літерами грецький устав VI-VIII ст. Однак глаголиця була досить складною при написанні, а тому в слов'янському світі поширилася більш доступна кирилична система письма.

Введення християнства значно прискорило розвиток писемної форми словесности на Русі - літератури. Поширення писемності супроводжувалося створенням бібліотек. Перші бібліотеки створювалися при церквах і монастирях. Найбільша (її заснував Ярослав Мудрий) знаходилася у Софійському соборі, і спочатку там нараховувалося біля 1000 примірників книг. Тут же було організовано переписування книг. Завдяки цій роботі книжковий фонд Київської Русі складав щонайменше 130-140 тис. томів. Переписана від руки, зроблена з пергаменту, багато оформлена книга коштувала дуже дорого - приблизно стільки ж, скільки невеликий маєток або міський будинок.

Література

Писемна література, яка **сформувалася** в Київській Русі **на початку XI ст.**, спиралася на **два найважливіших джерела**:

- усну народну творчість
- християнську традицію, що прийшла з сусідніх держав, насамперед Візантії

У творах літераторів того часу широко використовувалися героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання. За свідченням автора "Слова о полку Ігоревім", народні мотиви лягли в основу творчості "віщого Бояна", якого він назвав "солов'єм старого часу". Народні пісні і перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії - колядки і щедрівки.

Вершиною усної народної творчості став героїчний **билинний епос**, що склався до X ст. і розвивався в XI-XIII ст. Головною темою билин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величі Русі. У найдавніших билинах народ ідеалізував своє минуле, коли селяни ще не були залежні від феодалів. Оратай **Микула Селянинович** вільний і багатий, богатир **Микита Кожум'яка** - безстрашний захисник Батьківщини. Істинно народними героями стали пізніше **Ілля Муромець** похований у печерах Києво-Печерської лаври, завзятий **галичанин Дунай**, **волинець Михайло Казарин**, **ростовець Альоша**, **рязанець Добриня**, **новгородець Садко**. Їх імена збереглися в пам'яті народу як символ відваги, молодечтва, доблесті і

слави древніх русичів. Усна творчість народу безпосередньо впливала на писемну літературу.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати **перекладна література**. За літературними зв'язками Київська Русь тяжіла до Візантії, яка була центром античних і східносередземноморських цінностей. З Константинополя в Київ незабаром після введення християнства стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Одним з перших був переклад Євангеліє, виконаний у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Осторомира - **Остромирове Євангеліє**. Також поширювалися апокрифічні твори – твори релігійного змісту, неканонізовані церквою. Згодом на Русі з'явилися **оригінальні твори**.

Самостійні **жанри** давньоруської літератури:

- **Літописання**. Початок його відносять ще на кінець X ст. **“Повість временних літ”** є літописним зведенням. Вона була **створена на початку XII ст.** ченцем **Нестором** на основі декількох більш давніх літописів X-XI ст. Одна з величезних заслуг Нестора полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи “за літами” в єдиний, загальноруський літопис. З початком роздробленості Русі літописи склалися в кожному великому феодальному центрі. Останніми з літописних руських зводів, що дійшли до нас, є **Київський (1200 р.) і Галицько-Волинський (кінець XIII ст.). Галицько-Волинський літопис** - головне джерело для вивчення історії південно-західних князівств
- **Філософсько-богословська публіцистика**. Першим її зразком стало **“Слово про закон і благодать”** ченця **Іларіона**, якого князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 р. митрополитом. “Слово” Іларіона стало своєрідним маніфестом самосвідомості народу, який живе у великій державі зі славною історією
- **Публіцистика**. Блискучий пам'ятник - “Благання” Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прізвисько Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Афористичні вислови Данила Заточника увійшли в прислів'я і приказки
- **Повчання**. Наприклад, князь Святослав Ярославич створив знаменитий “Ізборник”, присвячений проблемі, “яко подобає людині бути”. Перу князя **Володимира Мономаха належить “Повчання”**, адресоване дітям. Головна його ідея - турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності
- **Житійна (агіографічна) література**. Важливе місце зайняли життя святих - біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Входячи до складу християнських держав, Київська Русь турбувалася про створення культу власних святих та їх життєписів. (“Життя Бориса і Гліба”, “Життя” княгині Ольги, Володимира Святого та ін.). Пізніше на Русі стали складатися і життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем **“Житіє Феодосія Печерського”**, одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Особливу популярність отримали

патерики - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом. Високими достоїнствами відмічений **“Києво-Печерський патерик”** - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври

- **Героїчна поема. "Слово о полку Ігоревім"**. На прикладі невдалого походу князя Ігоря Святославича автор показує, якими можуть стати наслідки роздробленості. Зі всією художньою переконливістю проведена думка про необхідність єдності всіх земель. **“Слово о полку Ігоревім”** - яскраве свідчення того, що і після політичного роздроблення країни в літературі продовжувався і поглиблювався розвиток традицій і ідей, закладених на етапі єдиної Київської держави.

Говорячи про зліт давньоруської літератури після прийняття християнства, не треба забувати, що вона **багата насамперед своїм національним світовідчуттям**. Давньоруські книжники закликали любити Батьківщину, виховували патріотизм і прагнення до виправлення недоліків суспільства

Освіта та наукові знання

За часів язичництва існування писемності на Русі підтримувалось як індивідуальним, так і груповим навчанням грамоти. Останнє було зародковою формою шкіл, що з'явилися з винайденням буквено-звукової системи письма. **До прийняття християнства** існували школи двох типів: язичницькі — для задоволення потреб язичницької верхівки і християнські (християнство проникло на Русь задовго до його офіційного прийняття).

З прийняттям християнства освіта й шкільництво набули подальшого розвитку, завдяки чому Русь прилучилася до античної культури і науки, зблизилася з багатьма країнами Європи.

Перше свідчення про школи на Русі датоване 988 р. і пов'язане з її хрещенням. Так, князь **Володимир відкрив у Києві при Десятинній церкві школу «книжного вчення»**, в якій навчалося 300 дітей. **Онука Ярослава Мудрого Анна Всеволодівна у 1086 р. заснувала у Києві при Андріївському монастирі жіночу школу**. Нові школи відкривалися у Києві, Новгороді, Володимирі-Волинському та інших містах.

У XI ст., у період розквіту Київської Русі існували:

- **Школи «книжного вчення»** — школи підвищеного типу, де, як правило, викладали **«сім вільних мистецтв»**. Молодь готували до діяльності в різних сферах державного, культурного та церковного життя.
- **Монастирські школи** відкривалися при монастирях, де навчали новоприйнятих ченців. Навчання мало індивідуальний характер.
- **Школи грамоти** існували переважно в містах. У них навчали дітей бояр, посадників, купців, лихварів, заможних ремісників. Утримували ці школи на кошти батьків, тому для бідного населення вони були недоступними.
- **Кормильство** — форма домашнього виховання феодалської знаті. Князі

підбирали для малолітніх княжичів (віком 5—7 років) кормильців із числа воєвод і знатних бояр; кормильці були і наставниками, і управителями.

- **Жіночі школи** забезпечували виховання жінок із знатних родів.

Більшість дітей простих людей виховувалась у сім'ях. Їх навчали сільськогосподарської праці та іншої домашньої роботи, зрідка віддавали майстрові для опанування ремесла, де вони могли вивчати також грамоту та хорівий спів.

Вищу освіту добували тільки талановиті одиниці, що хотіли дійти до найвищих церковних урядів, або визначатися як проповідники й письменники. Такі кандидати мусили вже пізнати науку основніше.

Недосяжною метою для всіх була візантійська освіта, що опиралася на скарбах старовинної культури й своїм рівнем стояла найвище в цілій Європі. Але вповні пізнати цю культуру могли тільки ті, яким пощастило самим побувати у Царгороді й потрапити у високі візантійські школи. Але таких було не багато, а у Київську Русь приїздило замало вчених греків, що могли давати систематичну науку, - тому й рівень цих шкіл у нас не міг бути дуже високим.

Основою вищої науки була грецька мова. Хто познайомився з грецькою мовою, той міг осягнути літературну огляду - навчитися візантійської риторики й знання стилю. Вже в Ізборнику Святослава 1073 р. маємо одну статтю, що обговорює риторичні фігури. Дальшу освіту доповняли вже лектурою. Хто в якому напрямку мав охоту вести свої студії, до всього міг знайти джерела у багатій візантійській скарбниці. З інших чужих мов знали в нас мову латинську й німецьку, особливо у західноукраїнських землях. Деякі визначні люди славилися тим, що знали багато чужих мов. Володимир Мономах пише про свого батька Всеволода, що хоч він нікуди не подорожував, навчився дома п'ятьох чужих мов. Освіченістю, любов'ю до книг славився князь Ярослав Мудрий. Галицький Ярослав Осмомисл отримав своє прізвисько саме за те, що знав їх цілих 8.

За Київської держави розпочався принципово важливий процес **виділення науки в самостійну галузь духовної культури**. Дуже важливими були зв'язки з Візантією - головною берегинею античної спадщини, майже втраченої в Західній Європі. Отримали популярність окремі фрагменти з творів Платона, Арістотеля та Іоанна Дамаскіна (візантійський релігійний письменник). Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови: "Фізіолог" - популярна зоологія, основана на реалістичних і фантастичних описах тварин, і "Шестиднев" - тлумачення 6 днів створення світу, відомостей з Біблії в образних, казкових формах. Частіше за все вчені були одночасно релігійними діячами. Так, знаменитий письменник і філософ Іларіон був митрополитом, відомий письменник, лікар Агапіт - ченцем

Печерського монастиря і т.п. філософ, оратор Климентій Смолятич - митрополитом, письменник і проповідник Кирило Туровський – єпископом.

У накопиченні **математичних знань** провідну роль відігравали практичні потреби. Це обумовило вивчення чотирьох арифметичних дій, дробів, обчислення процента, площі круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

Першими **медиками** на Русі були всілякі знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти яких виступало духовенство. Але в XI-XII ст. місце знахаря займає лічець, або лікар. Лікарі були, як правило, з ченців. Приступаючи до лікування хворого, вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона - заступника медицини і лікарів (у 2000 р., коли мощі святого Пантелеймона були ненадовго привезені в Київ, до них розпочалося багатотисячне паломництво). В XI ст. в Печерському монастирі лікували Дем'ян (Даміан)-Пресвітер і Агапіт - "безмездний лічець" Русі, як його називає "Києво-Печерський патерик". Зараз на пам'ять про Агапіта у Києво-Печерській лаврі встановлена меморіальна дошка. Широке визнання лікарською практикою за часів Київської держави здобули також ченці Антоній, Пимен, лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія. Головними в арсеналі їх лікувальних методів були настої і відвари з лікувальних трав, зокрема привезених з Єгипту, а також молитви і взагалі вплив словом на хворого - те, що сьогодні належить до психотерапії. Агапіт був прекрасним діагностом. Консультуючи князя Володимира Мономаха, який перебував у Чернігові, через систему кур'єрської пошти він зумів поставити правильний діагноз на відстані і дав рекомендації щодо лікування. Княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат "Мазі".

Підсумком накопичення даних в різних галузях знань стало створення енциклопедій. **Першою енциклопедією на Русі став "Ізборник" митрополита Іларіона (1073 р.).**

Мистецтво Київської Русі

Мистецтво Київської Русі **розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури і було нерозривно пов'язане з церквою і християнською вірою.** У той же час слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва.

Архітектура

Надзвичайно важливим джерелом пізнання духовного світу і матеріальної культури Русі є давньоруські архітектурні пам'ятки. Протягом сторіч у східних слов'ян нагромаджувався багатий досвід архітектури, склалася **національна традиція містобудування**. Довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була в достатку доступна. У центрі поселень знаходилися "**гради**", які служили для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів. Більшість споруд у слов'янських "градах" споруджувалася зі зрубів - колод, укладених в чотирикутні вінці. Зі зрубів будувалися і прості хати, і 2-3-поверхові тереми, зруби закладалися в основу кріпосних валів.

Архітектурне мистецтво Київської Русі включало до себе різноманітні **жанри** - житлове будівництво, спорудження укріплень, культові споруди. Справжні архітектурні шедеври становили будинки представників заможних верств населення, відомі в джерелах під назвою "хороми". Вони були щедро прикрашені карнизами, гребенями, колонками, лиштвами, одвірками та іншими декоративними деталями. Більшість з них були представлені у вигляді дерев'яних споруд, а тому не збереглися.

Важливим етапом у розвитку давньоруської архітектури стало, як уже зазначалося, **прийняття християнства**. Адже разом з новою державною релігією Русь успадкувала від Візантії багатющу традицію **сакрального будівництва**. Зокрема, Русь запозичила від Візантії **хрестово-купольну модель спорудження церков**, коли основу храму складає квадрат, поділений чотирма стовпами, а до підкупольного простору примикають прямокутні ніші, створюючи архітектурний хрест.

Більшість давньоруських храмів були дерев'яним. Якісно новий рівень розвитку архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до **кам'яного і цегельного будівництва**. З прийняттям християнства почалося спорудження храмів, які являють собою самостійну давньоруську переробку візантійських зразків. **Перші кам'яні споруди** були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели **церкву Успення Богородиці**. Церква була прозвана **Десятинною** тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десятину великокняжих прибутків. В роки князювання Ярослава були зведені величні та високохудожні зразки давньоруської архітектури, як: **Десятинна церква, Софійський собор, монастирі Георгія та Ірини, церква св. Василія та ін. Велетенські міські укріплення оздоблювали величаві Золоті, Софійські, Лядські та Печерські ворота**.

Втіленням головних архітектурних досягнень Київської Русі став Софійський собор у Києві, який зберігся до наших днів, але в дуже

перебудованому вигляді. Він **був споруджений при Ярославі Мудрому** на місці його перемоги над печенігами і задуманий як символ політичної могутності Русі. Софійський собор став місцем посадження на князівський стіл і поставлення на митрополичий престол, місцем прийому іноземних послів, зустрічей князя з народом. За назвою Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але являє собою абсолютно оригінальну, самостійну архітектурну споруду. **Київський Софійський собор став зразком при будівництві соборів у Новгороді та Полоцьку.**

Пам'ятником архітектури світового значення є й **ансамбль Києво-Печерської лаври**. Надзвичайне значення для розвитку сакральної архітектури Київської Русі мало спорудження в 1078 р. **Успенського храму Печерського монастиря, який заклав основи певного архітектурного канону**, що згодом поширився по всій Русі. Собор Успіння Богоматері передовсім характеризувався своєю унікальною для тогочасних давньоруських традицій зорієнтованістю на рух угору. Такий ефект створювався передовсім виразним піднесенням його склепіння та одноглавою верхньою частиною. За прикладом Успенського було зведено Михайлівський Золотоверхий та Михайлівський Видубицький храми, Спас на Берестові у Києві, а згодом і в інших давньоруських містах - Смоленську, Ростові, Суздалі.

Загалом, рубіж XI-XII ст. став часом, коли культове будівництво швидкими темпами розвивалося не лише в Києві та Новгороді, а й решті давньоруських центрів. Так, масштабне сакральне будівництво розгорнулося в порубіжному зі степом Переяславському князівстві. Причому, зважаючи саме на цей вимушений статус князівства - гаранта безпеки Київської Русі, у Переяславі склався культ архангела Михаїла - воїна, проводиря небесного воїнства. Зокрема у самому Переяславі в цей час було зведено комплекс єпископського двору з його центральною спорудою - Михайлівським храмом. У Чернігові споруджуються Борисоглібський (1128 р.) та Успенський (40-і рр. XII ст.) храми, в Галичі - Успенський собор (1157 р.), у Вручому - храм св. Василя (1190 р.), у Білгороді - храм Апостолів (1197 р.) та ін.

Бурхливий розвиток сакральної архітектури зумовлює **формування окремих архітектурних шкіл, що були об'єднані єдиним стильовим напрямом**. Фахівці, зокрема, розрізняють київську, чернігівську та переяславську архітектурні школи.

Образотворче мистецтво

Провідними **жанрами** образотворчого мистецтва Київської Русі були:

- мозаїка,

- фреска,
- іконопис,
- книжкова мініатюра

Жанри монументального живопису - фреска і мозаїка - склалися **на основі візантійських шкіл.**

Фреска - розпис водяними фарбами по сирій штукатурці. Вкривала стіни православних храмів. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно виконати протягом одного дня. Зате фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсипаються і не вицвітають. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня.

Мозаїчні зображення склалися зі *смальти* - кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена - понад 30, червона і синя - по 20 і т.д.) При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла.

Цілий світ давньоруського мистецтва в єдиному ансамблі архітектури, живопису і декоративно-прикладного мистецтва дійшов до нас у **Київському Софійському соборі.**

Ікона. У прямому зв'язку з введенням християнства перебуває виникнення і розвиток національної традиції **іконописного мистецтва.** Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися **суворим правилам - канону.** У канонічних зображеннях немає реалізму, їх символіка дуже складна. Найбільші майстри вмiли, не пориваючи з каноном, наділяти свої твори неповторними індивідуальними рисами, наповнювали свої вироби справжніми почуттями.

У "Кієво-Печерському патерику" описане життя знаменитого майстра **Алімпія (Аліпія) Печерського.** Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються приблизно часом князювання Володимира Мономаха. Привезена з Візантії ікона "Володимирська Богоматір" послужила основою цілого ряду ікон, які отримали назву "Замилування".

Мистецтво книжкової мініатюри. Його поява співпадає з появою найдавніших писемних пам'яток. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався "лицьовий". Зображенням трьох євангелістів - Іоанна, Луки і Марка — було прикрашене **Остромирове Євангеліє.** Четвертого євангеліста, Матфея, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. "Лицьовим" є знаменитий **"Ізборник" Святослава.** Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися. Про мініатюри Київської Русі ми можемо скласти уявлення по так званому радзивілівському літопису XV ст., який є списком з

рукопису XIII ст. Його 617 мініатюр – своєрідна художня енциклопедія історії і культури того часу.

Декоративно-прикладне мистецтво

Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини **не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх життя.** Характерним для творів прикладного мистецтва був **рослинний орнамент**, на відміну від геометричного візантійського.

Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні **вироби**. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). **Вершина ювелірного мистецтва - техніка перегородчатої емалі.** Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіtkового орнаменту.

Музика

У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Знамениті фрески вежі Софійського собору у Києві дають зображення музикантів і танцюристів. За цими зображеннями, а також з билин, літописів ми знаємо про музичні інструменти Русі - ріг, труби, бубон, гуслі, гудок. **З прийняттям християнства одноголосий спів став частиною богослужіння, православний канон не допускав інструментальної музики.** Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. **Склалося дві системи нотних записів - самобутня і візантійська.**

Культура Київської Русі другої половині XIII - XV ст.

Розвиток культури у другій половині XIII - XV ст. визначався складною історичною ситуацією. Напередодні монголо-татарського нашестя Київська Русь розділилася на безліч князівств, незалежних одне від одного або неміцно пов'язаних певними військово-політичними договірними відносинами. Монголо-татарського нашестя визначило **оформлення в XIII - XIV ст. історичних шляхів розвитку основних регіонів Київської Русі: південно-західного з центром у Галицько-Волинському князівстві, північно-східного з центром у Володимиро-Суздальському князівстві і північно-західного з центром у Новгороді. Київське і Чернігівське князівства занепали.** У зв'язку з переміщенням європейської торгівлі з Візантії в Західну Європу на Русі торговельні пріоритети перемістилися з

Київського у Галицько-Волинське князівство. Це обумовило інтенсивний культурний розвиток регіону.

Культура Галицько-Волинської держави

У другій половині XIII - XV ст. осередком розвитку української культури стає Галицько-Волинське князівство, яке знаходилося на крайньому заході, мало тісні культурні зв'язки з Угорщиною, Чехією і Балканами.

Архітектура й образотворче мистецтво

Будівництво в Галицько-Волинського князівства базується на архітектурі часів Київської Русі. У другій половині XIII ст. починається будівництво кам'яних замків у Луцьку, Кременці, Хотині. Нові тенденції з'являються в культовому будівництві: храми стають підкреслено урочистими (церкви Успіння та Івана Предтечі в Холмі, храми Іоанна Богослова і Дмитра в Луцьку, церква Миколи у Львові тощо). У їх архітектурі візантійський стиль набуває нових форм - **переплітаються візантійсько-руський і готичний стилі**, храми рясно декоруються різьбленням, іноді вітражами (церква Іоанна Златоуста в Холмі) і фресками.

З кінця XIV ст. на архітектуру починають впливати зміни в тактиці ведення війни і розвиток військової техніки. **Виникають замки**, повністю побудовані з каменю і цегли, укріплені кріпосними вежами і бійницями (в **Луцьку, Меджибожі, Кременці**). Головними замовниками стають не тільки церкви, монастирі і великі феодали, але і шляхта, зміцнілі міські і сільські общини.

На іконопис Галицько-Волинського князівства кінця XIII - XIV ст. вплинула київська школа. **Найбільш популярною темою мистецтва XIII ст. було заступництво і покровительство** (ікона Христа-Спасителя у Мельнику). У XIV ст. посилюються народні мотиви. Вони присутні в розписі стін Онуфріївської церкви в селі Лаврові (XV ст.), вірменського собору у Львові (XIV - XV ст.). Найбільш популярні сюжети - зображення Юрія Змієборця і "Страшного суду". Майстром, у творчості якого вже у XV ст. був помітний вплив італійського мистецтва епохи Відродження, був **Петро Ратенський**, уродженець Волині. Його перу належить ікона "Богородиця" у Володимиро-Волинському соборі і так звана "Петровська ікона" в Успенському соборі в Москві. З робіт професіональних художників збереглася ікона Богоматері-Одигітрії з Покровської церкви Луцька (XIII - XIV ст.). Відома Ченстоховська ікона Божої Матері, така популярна в Польщі, у XIV ст. була вивезена з Галичини.

Розвиток книжкової справи і літератури

Книжкова справа в Україні XIII ст. перебувала у найважчому становищі. У джерелах згадується книгописання кінця XIII ст. в Києво-Печерському монастирі, у Володимирі-Волинському, Холмі і Львові. Збереглося усього біля 200 рукописів і уривків, створених у кінці XII - XIV ст.; у кінці XII - початку XIII ст. - 28; у першій половині XIII - 19; у XIII ст. (без точної дати) - 83; у другій половині XIII - 34; в кінці XIII - на початку XIV - 35. Всі вони були написані на пергаменті. Записи на книгах свідчать, що книги переписувалися писарями владичеських кафедр, митрополичої канцелярії, причетниками церков. **Центрами книжкової культури були Галич при Левові Даниловичі і його синові Юрії, Холм, Перемишль, Полоцьк, Волинь.** При дворі князя Володимира Васильковича - книжника і філософа - існувала величезна майстерня для створення книг. Серед його дарів різним церквам у Володимирі, Бересті, Бельську, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Чернігові, літописець описує 36 книг. Шкіряна оправа найбільш дорогих із них прикрашалася золототканим полотном, металевими накладками із зображеннями, виконаними технікою перебірчастої емалі. Все це створювалося місцевими ремісниками. Деякі книги були прикрашені мініатюрами.

На українських землях в XIII - XV ст. знали декілька видів письма. Спочатку був **“устав”** - без нахилу, суворо геометричної форми, який нагадує сучасний друкарський шрифт. У XIV ст. з поширенням ділового письма його змінив **“напівустав”** (літери менші, з легким нахилом). У XV ст. почали писати **“скорописом”**, плавно з'єднуючи сусідні букви. Іноді літери прикрашали в'яззю, вони були видовжені вгору і перепліталися між собою, утворюючи орнамент. Писали стовпцями, не розділяючи слів, скорочуючи їх за рахунок голосних, які часто писали над рядком. Крапку використовували довільно. З XV ст. з'являється кома або крапка з комою замість знака питання.

Переписування книг було дуже тривалим, за день писали 2-4 аркуші. Першу, заголовну літеру в тексті - **“ініціал”** писали крупніше і красивіше, прикрашали. Звичайно **“ініціал”** розмальовували червоною фарбою, від чого і зараз кажуть: **“писати з червоного рядка”**. Завершували текст **“кінцівкою”** - невеликим малюнком. Часто це були два птахи, схожі на павичів.

Серед рукописів XIII ст. переважали **книги, необхідні для здійснення церковного богослужіння**. Помітне місце займала візантійська література церковно-повчального характеру: **“Богословіє”** Іоанна Дамаскіна, твори Максима Сповідника, Федора Едеського і Ніла Синайського, збірники слів - торжественики, кормчі книги (збірники церковних і світських законів). Останні відобразили зміну стану церкви, коли у Галицько-Волинській землі була встановлена власна Галицька митрополія з кафедрами у Перемишлі, Володимирі, Луцьку, Холмі і Турові.

У кормчих книгах дістала своє вираження робота з кодифікації права: у 1262 р. в Україну була привезена сербська кормча з докладними поясненнями візантійських юристів Олексія Арістіна та Іоанна Зонари, а в

1273 - 1280 рр. в оточенні київського митрополита Кирила була створена руська редакція кормчої книги, яка поєднувала матеріали давньослов'янської і сербської редакцій. Пояснення різних юридичних казусів і встановлення норм церковних покарань, повчання ченцям і мирянам включали до складу требників, канонічних збірників: послання володимирського єпископа Симона та інока Полікарпа (1214 - 1226), “П”ять слів печерського ігумена, пізніше володимирського єпископа Серапіона” (1239 - 1275) тощо.

Найважливішим жанром літератури цього періоду є літописання. У Києві воно безперервно велося до 1238 р., після чого дані про нього зникають, у Чернігові і Переяславлі до 1228 р. Головним літописним твором цього часу є **Галицько-Волинський літопис, створений у другій половині XIII ст.,** що охопив події 1201-1291 рр. Автори літописів виступають з позицій середнього і дрібного боярства, городян. Тон і манера літопису кінця XIII ст. близькі до візантійських історичних оповідей імператорських історіографів. Відомо, що при князях Данилові, Володимирові Васильковичі, Мстиславі і Левові також були історіографи. Вони мали в своєму розпорядженні весь князівський обіг документів. Крім того, в літописі є фрагменти, де текст не обмежується рамками викладу за роками, вони являють собою жваву безперервну розповідь, з далеким від церкви і її книг стилем, що підтверджує її світський характер.

Всі інші літописні тексти, складені в цей період в різних місцях Галицько-Волинського князівства, були тільки спробою окремих осіб дати опис поточних подій, завжди протягом короткого відрізка часу, і не мали офіційного характеру.

Одним з яскравих творів словесності тих часів є **“Слово про погибель Руської землі”.** Його вважають початком твору про татаро-монгольське нашествя, який не зберігся. І хоч у “Слові...” неточно описані географія і політична історія XIII ст., але це сильний за літературними характеристиками, за драматизмом і патріотичним звучанням твір.

Крім того, переписувачем протодияконом Спиридоном спільно з київськими майстрами близько 1397 р. підготовлено **великоформатний (302 мініатюри) збірник афоризмів, правил поведінки, практичних порад – Київський псалтир – один з найвизначніших пам'яток древньоруського рукописного книжкового мистецтва.** Поряд з малюнками канонічного змісту книжку прикрашають анімалістичні, батальні, історичні, пейзажні, побутові сюжети.

У період, що розглядається нами, **з'являється ораторська, побутова (житійна) і паломницька проза, літературні збірники (“Ізмарагд”), перекладні повісті (“Александрія”, “Троянська війна”, “Індійське царство”).** Особливістю літератури другої половини XIII - XV ст. є увага до релігійних та естетичних переживань і відсутність інтересу до особистісних.

В усній народній творчості цього періоду зароджувалися нові форми, звільнялися від культових елементів обрядові пісні. Основними жанрами були казки, новели, легенди, притчі, вживалися прислів'я і приказки. Серед

населення поширювалися розповіді про нашестя Батия, легенди про київського князя Михайлика - героя боротьби проти половців, патріотичні пісні.

Таким чином, незважаючи на важкі умови іноземного панування, оригінальна і високохудожня культура народу, продовжуючи традиції давньоруської культури і підтримуючи зв'язок із західноєвропейською, не тільки не занепала, але й зберегла високий рівень розвитку.

Українській Ренесанс

В українській культурі раннім гуманізмом зазвичай називають період **XV —XVI ст.**, ознаменований діяльністю провідних учених — вихідців із українських земель — Юрія Дрогобича, Павла Русина, Лукаша з Нового Міста, Григорія Чуя, Станіслава Оріховського-Роксоляна та ін. Вони перші вивчили латинську мову, навчалися в європейських університетах, збагатили ренесансну культуру, насамперед, своїми творами, де відчутне нове розуміння людини-особистості, гордість за працю, за свій рід і батьківщину, бажання прославляти її у світі. До плеяди гуманістів належать також поет і політичний діяч Йосип Верещинський (1532—1598 рр.), який народився на Холмщині, був київським католицьким єпископом (1589—1598 рр.). Він створив проект лицарської школи на Задніпров'ї, висунув ідею козацької держави у формі князівства з центром у Києві. Прославився гуманістичними поглядами поет Шимон Шимонович (Симон Симонід) (1558—1629 рр.). В економічному, політичному та культурному відношенні Україна XV —XVI ст. була складовою частиною Європи. Нею цікавилися культурно-освітні діячі, сюди охоче навідувались, тут вільно проживали і творили відомі представники європейської ренесансної культури — Філіп Буонакорсі Каллімах, Юлій Помпоній Лет, Конрад Цельтіс, Ієронім Празький, Ян Лятос, Кирило Лукаріс, Мелетій Пігас, Никифор Параскез. Осідали вони переважно у Львові й Острозі. Поряд із цими містами головними центрами культурного та наукового життя були Київ, Перемишль.

Вихідці з України навчалися також в університетах Європи. У документах паризької Сорбонни імена студентів-українців, а також бакалаврів, ліценціатів і магістрів зустрічаються вже з другої половини XIV ст. У середині XV ст. в Європі було вже декілька докторів українців (Юрій Дрогобич, Павло Русин). Юнаки з України - діти шляхтичів, міщан - навчалися і в Болонському, Краківському, Празькому університетах. **Юрій Дрогобич** (1450-1495) в 1481-1482 рр. був ректором університету медицини та вільних мистецтв у Болоньї.

Що стосується науки, то в українських землях набули більшого розвитку філософські та політичні погляди. Математичні знання в XIII - XV ст. не набули особливого поширення. Цифрова система того часу була надто незручною: для кожного розряду чисел (одиниць, десятків, сотень) існували особливі буквенні позначення з титлом (надрядковий знак над буквою, який

позначає цифру); поняття нуля було відсутнє; простий дріб означався словесно (одна шоста - “півтретини”, $1/12$ - “півпівтретини”) і т.п. Десятеричний дріб не застосовувався. Все це утруднювало математичні дії.

Космологічні уявлення черпалися з християнської та іншої богословської літератури, що трактувала питання світобудови вельми суперечливо. Серед творів такого роду в XIII – XIV ст. найбільш популярним були компілятивний дохристиянський твір “Книга Єноха” (II-I ст. до н.е.) і “Християнська топографія” Косьми Індікоплова (бл. 549 р.). У першій світ подавався як Земля і сім небес над нею, в кожному з яких живуть духи, ангели і різні світила. У другій Земля описується у вигляді стола або прямокутної дошки і т.п. Великим кроком уперед було відродження на початку XV ст. античних уявлень про світобудову. У збірнику “Мандрівник з іншими речами” (1412 р.) міститься пряма заява про кулястість Землі. Раціональне осмислення природи світобудови було істотно утруднене впливом релігійно-містичного світогляду. Але вже Ю.Дрогобич у своєму “Прогностику...” – науковій розвідці, яка вийшла друком у Римі в 1483 р. (це перша друкована книга українського автора, що належить до **інкунабул** – першодруків Європи) чітко виходив з тези про пізнаваність світу: “Хоч і далекі від очей простори неба, та не такі віддалені вони для розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їх причини, а з останніх – наслідок їх пізнаємо”.

З поступовим розвитком в XIV - XV ст. торгівлі, відновленням дипломатичних зв'язків, відродженням паломництва відбувалося розширення географічного кругозору людей. До цього часу належить складання безлічі рукописних збірників, що містили справжні і докладні описи Константинополя, Палестини, Західної Європи та інших земель. Найвидатнішою пам'яткою такого роду, що отримав популярність, є “Хожденіє за три моря” тверського купця Афанасія Нікітіна, який здійснив в 1466-1472 рр. подорож Волгою і Каспієм до Персії, а потім до Індії.

Суспільні ідеї, пов'язані з осмисленням місця людини в світі і суспільстві, а також політичні теорії з часу утвердження християнства на Русі в основному уклалися в межі релігійного світогляду. У XIV - початку XV ст. Русь, сприйнявши в основному філософсько-богословські течії Візантії, відставала від неї за рівнем філософського мислення, яке в той період і в самій Візантії переживало кризу. В українських землях взаємодіяли і протидіяли православ'я в традиційному розумінні, слабкі паростки раціоналізму (у вигляді ересей) та ісіхазм (етико-аскетичне вчення, яке включало систему психофізичного контролю), тоді як у Візантії панували ісіхазм, що переміг, і переможений раціоналізм. Ідеологи ісіхазму розвинули погляди ранньохристиянських вчителів церкви, відкриваючи перед віруючими можливість богопізнання, духовного і навіть тілесного єднання з Богом через сприйняття божественної енергії.

КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ В УКРАЇНІ

Українська культура XVI - XVIII століття

XVI-XVIII ст. - виключно складний і важливий період в житті українського народу. У політичній історії він охоплює такі процеси, як перехід всіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава, плідна епоха, принципова для подальшого розвитку.

У XVI ст. триває стабілізація і пожвавлення економічного життя, зростання міст. Нараховувалося до 20 великих українських міст з населенням понад 10-15 тис. жителів. У Львові, Києві кількість ремісничих спеціальностей досягала 300. Розвитку товарно-грошових відносин сприяло **магдебурзьке право** (правова система, яка закріплювала самоврядування городян). На Волині і в Галичині все ширше практикувалося будівництво світських споруд не з дерева, а з каменю і цегли, у XV ст. у Львові було побудовано водопровід.

Свою роль відіграв і вплив західноєвропейського Відродження та Реформації.

Найважливішим чинником, який впливав на розвиток культури в Україні в цей період, **була національно-визвольна боротьба українського народу. Утворення Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії у 1569 р.** призвело до концентрації практично всіх українських земель у єдиних державних кордонах, поставило їх населення у найважчі політичні, соціально-економічні умови. У зв'язку зі зростанням міст в Європі зріс попит на продукцію сільського господарства, а Іспанія, яка досі була "житницею Європи", не справлялася з цим завданням. Потрібні були нові постачальники, і на цю роль претендувала Польща. Польські феодали захопили землю, закріпачили селян, витискали з України максимум прибутку, але в той же час захистити її від набігів турок і татар виявилися неспроможними. У цих умовах всі культурні процеси перепліталися як з боротьбою проти польського засилля, так і з обороною рубежів від натиску Кримського ханства й Османської Туреччини.

Неоднозначною у розвитку української культури в XVI ст. - першій половині XVIII ст. **була позиція соціальної еліти.** Своєю меценатською діяльністю прославилися князь Костянтин (Василь) Острозький, князь Юрій Слуцький, Єлизавета (Галшка) Гулечівна. Однак **більшість українських феодалів, верхівка духовенства в умовах панування Речі Посполитої віддалялися від національної культури - мови, традицій, православної віри і сприймали польську.**

У цій історичній ситуації **роль духовного лідера народу взяло на себе козацтво** – самобутній суспільний стан, який сформувався в XV-XVI ст. **Саме козацтво підхопило традицію національної державності, виступило захисником православної церкви, української мови.**

Особливості релігійної ситуації в Україні

З другої чверті XVI ст. в більшості країн Західної та Центральної Європи набув поширення соціально-політичний та ідеологічний рух, спрямований на реформування основних доктрин, організації і практики Римо-Католицької Церкви, - так звана **Реформація**. Ідеологи реформаційного руху заперечували зверхність Папи Римського, чернецтво, культ святих, виступали проти священного переказу, тобто рішень церковних соборів. Натомість вони проповідували примат особистої віри людини, вимагали створення національних Церков, оновлення релігійного життя через спрощення обрядовості, проведення церковних відправ рідною мовою тощо. Реформаційний рух підірвав єдність католицької Європи та привів до утворення нової течії в християнстві, відомої під назвою протестантизм.

Проникнення ідей протестантизму на територію Речі Посполитої особливо активно проходить із середини століття. Велику роль у цьому відігравшій освітній подорожі шляхетської молоді до німецьких університетів, де значного поширення набули ідеї головних **ідеологів реформації - Мартіна Лютера та Жана Кальвіна**. Крім того, значний вплив мали міграційні рухи на коронні землі німецьких ремісників, а також контакти з васально залежними від польського короля залишками Тевтонського рицарського ордену, на землях якого

Чимало прибічників нової ідеології було і на українських землях. Найперше її вплив позначився на Галичині. Спершу тут за підтримки магнатів Стадницьких, високопоставлених посадовців Сенявських, Дроговського, Язловецького, Тарновського набуло поширення кальвіністське віровчення, а згодом утвердилося аріанство. **Поширенню кальвінізму** на українських землях сприяла діяльність родини **Потоцьких**. Саме вони збудували школи в Кам'янці-Подільському, Панівцях, Хмільнику. Впливовим центром аріанства із середини 1560-х рр. стають засновані в м. Дубецьку школа та семінарія, де в цей час працював один з визнаних ідеологів цього віровчення, проповідник з Мантуї Франко Станкаро. У 1566 р. в **Галичині** пройшов один з перших аріанських соборів Речі Посполитої.

Не менше поширення реформаційні ідеї мали і **на Волині**. Надалі поширенню протестантизму в цьому регіоні України сприяла діяльність лідера литовських кальвіністів князя Миколи Радзивілла Чорного, який володів на Волині маєтностями. За сприяння князя в Бересті було закладено друкарню, видавнича продукція якої сприяла поширенню Реформації на українських і білоруських землях. Зокрема, в Берестейській друкарні було опубліковано славнозвісну Радзивіллову, чи **Берестейську Біблію, зразком для якої стала франкомовна гугенотська Біблія**. З кінця ж століття на волинських землях постають аріанські громади в Острозі,

Старокостянтиніві, згодом - в Ляхівцях і Сенютовичах. Близько 1600 р. в м. Гощі з'являється перша аріанська школа на Волині.

Після цього своїх прибічників протестантизм знаходить і **на Київщині**, відколи і 1610 р. в Черняхіві впливовим українським паном Стефаном Немиричем було засновано першу аріанську громаду.

Характерною особливістю розвитку протестантської ідеології на українських землях стало її використання православними не лише з метою оновлення власної церковної організації, а й для організації протидії наступу католицизму.

Брестська церковна унія

У 1596 р. в Бресті відбувся собор, який проголосив унію (союз) православної і католицької церков. Польський уряд бачив у цьому засіб посилення свого впливу в українському суспільстві. Однак по суті було укладено не союз церков, а створено нову **Українську греко-католицьку (уніатську) церкву, православну за обрядовістю, але адміністративно підпорядковану Риму**. З 1596 р. польським урядом визнавалися лише католицькі і греко-католицькі общини, фактично ж більшість приходів залишалися православними.

Всупереч розрахункам польського короля, папи Римського, єзуїтів Брестська унія не спростила, а загострила ситуацію в Україні. Вона викликала гарячі суперечки, чітко виявила позиції, активізувала консолідацію українських культурних сил - православної української шляхти, духовенства, міщан, козацтва. Відразу після проголошення унії її противники зібралися в будинку князя Острозького і прокляли змову. Розгорілася запекла полеміка між найбільш освіченими священиками - противниками і прихильниками унії, склався особливий жанр - полемічна література. **У 1620 р. за сприяння гетьмана П.Сагайдачного православна митрополія з центром у Києві була відновлена**. У містах активну діяльність розгорнули братства.

Православні братства та їх роль в розвитку культури XV-XVII ст.

Реформаційне вільнодумство, що так глибоко пустило коріння на українських землях у середині - другій половині XVI ст., справляло потужний вплив і на життя **православних громад**, які не мали намірів поривати з релігією своїх пращурів.

Історія створення братств сягає давніх часів. Ще в Іпатіївському літописі за 1134-1159 рр. є згадка про "братчини", але до XV ст. вони не

набули великого поширення. Діяльність братств активізувалась у XV ст. Це зумовлювалося поживленням релігійного життя, реформаторськими рухами в Європі, особливо гуситськими, економічним збагаченням мешканців міст, яким Магдебурзьке право дало можливість створювати цехові організації. Останні спочатку були суто світськими, а невдовзі набули яскраво вираженого релігійного забарвлення, їх головна мета полягала в обороні своєї батьківської віри. У цей період особливо важливими стають економічні завдання братств: опікування братською церквою, забезпечення її матеріальних потреб, піклування про хворих, надання допомоги вбогим. Членами братств були переважно ремісники та купці, але інколи провідні ролі в них відігравали й представники шляхти, світської та духовної еліти.

Діяльність братства мала такі **напрямки**: охорона благочестя та порядку, **благоустрій братства і охорона православ'я**.

Братства перейняли досвід католиків, активізували свою діяльність, почали надавати **допомогу** парафіяльній церкві в оздобленні й організації урочистих богослужінь. На них старцям роздавали щедрю милостиню та пригощали всіх братчиків медом і обідом. Уже з перших своїх кроків у братствах зрозуміли, що **освіта** — найкраща зброя для захисту своєї віри, подальшої діяльності та утвердження в суспільстві.

Братства заохочували самоосвіту серед своїх членів, всіляко допомагаючи в цьому. Вони були всестановими, приймаючи до братств усіх, хто бажав і міг щось зробити для розбудови української держави, її освіти та культури. Поширення шкіл **пробуджувало національну свідомість, відроджувало українські традиції**, сотні вихованців шкіл ставали вчителями, поширювали знання, формували у своїх учнів почуття власної гідності та непримиренності до покатоличення і спольщення свого народу.

При братствах працювали друкарні, зокрема Львівська, Віденська, Київська, Могилівська та ін. Вони залишили помітний слід у культурі свого народу: випускали різноманітну літературу, а що найголовніше — підручники.

Львівське б́ратство

Львівське б́ратство - національно-релігійна громадська організація православних українських міщан Львова з **80-х рр. 16 ст. до 1788 р.** **Ініціаторами заснування** були середньозаможні купці та ремісники **Ю. Рогатинець, І.Рогатинець, І.Красовський, Д.Красовський, Л.Малецький та ін.**

Затверджений у 1586 р. антиохійським патріархом статут встановлював за братством право зверхності над іншими братствами та контроль за духовенством, у тому числі єпископами. Незабаром Львівське б́ратство домоглося права ставропігії — непадлеглості місцевим православним єпископам. Згодом **статут Львівського б́ратства став зразком для православних братств Західної та Правобережної України. Активну участь у громадському житті Б́ратства брали : С.Зизаній, Л.Зизаній, К.Ставровецький,**

І.Борецький, П.Беринда та ін. українські діячі культури. В 1788 р. австрійський уряд ліквідував Львівське братство

Луцьке братство

Луцьке братство (Луцьке братство Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, Луцьке Чеснохресне братство, Луцьке братство Чесного Хреста) — національно-релігійна громадська організація православних руських (українських) шляхтичів Волині та міщан Луцька у 17-18 століттях. До братства також входили окремі представники старшини **Визначними діячами історичного Луцького братства були шляхтичі Лаврентій Древинський, М.Гулевич-Воютинський, Атанасій Пузина, ченці Герасим Микулич, Ісакій Борискович та інші.** Опікуном Луцького Хрестоздвиженського братства був великий митрополит Київський Петро Могила.

Київське братство

Київське братство — громадська організація православних міщан Києва, яка виникла **близько 1615 року**. Містилось в Києво-Братському монастирі, збудованому на землі, що її подарувала монастиреві Галшка Гулевичівна. **Серед засновників Київського братства були визначні діячі української культури З. Копистянський, Т. Земка. Гетьман П. К. Сагайдачний оголосив про вступ до Київського братства всього реєстрованого козацтва.** Київське братство було одним із центрів боротьби українського народу проти церковної унії. При сприянні братства 1620 року всупереч забороні польського уряду відновлено православну церкву ієрархією, яку очолив І. Борецький. **Заслугою київського братства було заснування Київської братської школи.** Матеріальну основу діяльності братства становили внески членів. У 1645 році Є. Гулявичівна передала свою садибу з землями в Києві на Подолі для заснування монастиря, шпиталю для прочан та школи для дітей шляхти та міщан. У 1625 – 1626 роках Київське братство отримало від російського уряду значні кошти для будівництва і оздоблення Богоявленської школи – визначної пам'ятки архітектури. В умовах наступу контрреформації в кінці 30-х років XVII ст. Київське братство змушене було припинити свою діяльність. **В документах 18 ст. Київське братство не згадується.**

Братські школи України

Під тиском прогресивних сил України польський король Стефан Баторій дозволив Віденському братству **відкривати школи**, а з 1585 р. це право поширюється на всі братства Великого князівства Литовського та Галичини.

Братські школи

Братські школи – це українські національні навчальні заклади в XVI – XVIII ст. Вони почали створюватися у 80 – х роках XVI ст.; їх організовували й утримували церковні братства з метою зміцнення православ'я

Братські школи були двох типів: елементарного та підвищеного. Предмети у цих школах викладалися рідною мовою, вивчалася антична література, філософія, розвивалися розумові здібності учнів, певною мірою — демократизація.

Інформацію про те, як організовувався навчальний процес знаходимо у **Статуті Львівської братської школи**, де визначався режим навчальної діяльності учнів, окреслювалося коло їхніх обов'язків, а також учителів, батьків та опікунів.

Учнів, як правило, ділили на три групи: одні вчилися розпізнавати літери, інші — читати і вчити напам'ять певний навчальний матеріал треті — міркувати, пояснювати прочитане. Читати і писали вчилися слов'янською мовою. Учнів навіть знайомили зі слов'янською нумерацією.

До змісту освіти у школах першого типу, крім читання та письма, входила лічба, малювання, вивчення катехізису, особливе місце займали співи. Навчання-проводили у суботу. Як відомо, церковний хор складався з учнів. У деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 голосів.

У школах **запроваджувались елементи класно урочної системи** навчання, а також різні методи: пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут, взаємне навчання. Віддаючи дітей до школи, **батьки підписували з ректором школи договір, в якому зазначалися обов'язки школи і батьків.** При братських школах існували так звані «**братства младенческие**», основна мета яких-моральне виховання юнацтва. Слід зазначити, що всі учні братської школи входили до таких молодіжних братств.

До школи приймалися діти усіх станів. Дітям з убогих сімей надавалась матеріальна допомога. А сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів.

Львівська братська школа

Першу братську школу було засновано в 1568 р. у Львові при Успенському братстві. Її засновниками були міщани, члени братства Юрій Рогатинець та Дмитро Красовський, культурно-освітні діячі Стефан та Лаврентій Зизанії.

У 1592 р. при підтримці гетьмана запорозьких козаків Сагайдачного Львівське братство одержало від короля Сигізмунда III право викладати в школі сім вільних наук (граматику, діалектику, риторичку, арифметику, геометрію, астрономію, музику).

Першим ректором Львівської братської школи був грек Арсеній, архієпископ елассонський, який склав граматику «Адельфостер» і викладав

грецьку мову. Львівська братська школа мала сильний **викладацький колектив:**

- Стефан Зизаній — викладач грецької мови,
- Лаврентій, Зизаній - викладач слов'янської, Кирило Транквіліон,
- Ставроведський — автор релігійно-моральних міркувань,
- Іов Борецький — викладач грецької та латинської мов,
- Памва Веринда — лінгвіст, укладач першого друкованого азбуковника - словника енциклопедичного типу.

Львівська братська школа не тільки постачала братським школам навчальні посібники, а й готувала для них учителів.

Київська братська школа

Неабияку роль у розвитку освіти і культури в Україні у першій половині XVII ст. відіграла Київська братська школа підвищеного типу, яка пройшла шлях від школи через колегію до академії. Це одна з найвизначніших братських шкіл в Україні у XVII ст., яка **була заснована Київським Богоявленським братством у 1615 році**, її статут затверджений у 1620 році за зразком Львівської братської школи. Школу могли відвідувати вихідці з різних суспільних верств – козаки, міщани і шляхта, яка була невдоволена експансією католицизму.

Луцька братська школа

Ще однією визначною братською школою була Луцька. **Цей навчальний заклад був заснований Луцьким братством у 1617 році.** Діяльну участь в її створенні брали Л. Древинський і Д. Малинський. Статут школи засновувався на «Порядку шкільному» Львівської братської школи. Схвалені братством «Артикули прав» містили правила поведінки учнів. У Львівській братській школі навчалися сини міщан Луцька православних шляхтичів Волині. В школі високого рівня досягло викладання граматики, риторики і поезики, хорового співу. Ставили театральні спектаклі, окремі учні писали вірші українською літературною мовою того часу. Викладачами школи були ченці братського монастиря Є. Ілковський (керівник школи 1628), П. Босинський (бакалавр 1634), художник Й. Кондзелевич та інші.

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його дальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від нашествия польських колонізаторів, носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів. Таким чином, **братські школи відіграли величезну роль не тільки в поширенні**

освіти й розробці педагогічної теорії, а і в боротьбі українського народу за своє визволення від гніту польських загарбників.

Вища освіта

На межі XVI—XVII ст. під впливом західноєвропейських гуманістичних та реформаційних ідей в українській освіті відбулися істотні зміни. Було створено нові навчальні заклади, які ґрунтувалися на національних освітніх традиціях, поєднанні вітчизняного і кращого європейського досвіду. До них належать Острозький культурно-освітній центр, Львівська і Київська братські школи. Київська колегія, Києво-Могилянська академія.

Острозька колегія

У 1576 р. у м. Острог багатий і впливовий магнат, князь **Костянтин Острозький** заснував культурно-освітній центр нового типу. До нього входили:

- колегія,
- літературно-науковий гурток,
- бібліотека
- друкарня, яку протягом 1577—1582 рр. очолював відомий першодрукар Іван Федоров.

Острозька колегія - перша вища школа європейського зразка в українських землях. Першим ректором академії був **Герасим Смотрицький**, пись-менник-полеміст і культурпо-освітній діяч XVI ст. В Острозькому культурпо-освітньому центрі викладаппя поєднувалось з науковою, перекладацькою й видавничою діяльністю. Навчання здійснювалось за поширеною у Європі системою "**Семи вільних мистецтв**". Тут вивчалися богослов'я і філософія, математика і астропомія, діалектика і логіка, старослов'янська, польська, грецька та латинська мови. В академії працювали висококваліфіковані професори:

- Василь Суразький, що написав "Працю про єдино істинну православну віру", де обґрунтував релігійну доктрину острозьких книжників;
- Дем'ян Наливайко, який зробив істотний внесок у розвиток афористичного аспекту філософського знання в Україні;
- білорус Андрій Римш, який написав і видав в Острозі "Хронологію";
- росіянин Андрій Курбанський, який підготував для потреб шкільної освіти посібник з логіки;

- грек Кирило Лукаріс (здобув освіту у Венеції і Падуї), який здійснював переклади наукових праць з грецької на слов'янську й книжну українську мови.

Острозька академія залишила по собі значний слід в історії освіти й духовного життя України. Найвагомішою культурною пам'яткою Острозької академії було **видання повної художньо ілюстрованої Біблії слов'янською мовою в 1581 р.**, текст якої вживався при богослужінні у православних церквах. Утвердженню авторитету старослов'янської мови, яка принижувалась католицькими богословами, сприяло перевидання Іваном Федоровим старослов'янського букваря. Острозька академія, даючи освіту місцевій молоді, стала зразком для інших шкіл.

За зразком Острозької академії вищі школи були створені в Турові — 1572 р., Володимирі-Волинському — 1577р., Слуцьку 1580 р., Львові — 1586 р. Навчання в цих школах було доступне для дітей "всякого стану", убогих і багатих. Їх основним завданням було релігійне і моральне виховання молоді.

Острозька школа підготувала цілу плеяду відомих культурних і церковних діячів, письменників-полемістів та перекладачів.

Острозький культурно-освітній центр був одним з відомих осередків розвитку **ренесансно-гуманістичного світогляду в Україні**. У центрі гуманістичного світогляду стояла ідея людини, її самоцінності. Піднесення ролі індивідуальних рис людини значно позначилось на творчості учасників Острозького науково-літературного гуртка, що виявилось у ставленні до окремих осіб та їхніх вчинків. Особливо багато віршів було написано "на герб" засновника академії — князя Костянтина Острозького. Діяльність Острозького культурного центру збагатила культуру не лише українського народу, але й культуру східнослов'янських народів.

Києво – Могилянська Академія

У першій половині XVII ст. центром духовного життя стає Київ. До Києва потягнулись культурно - освітні діячі за різних земель України, особливо з тих, де польсько - католицький гніт ставав нестерпним. Серед них були письменники, поети, педагоги, перекладачі, вчені, богослови, книговидавці, гравери, художники. Це **Захарія Копистенський**, письменник, автор історичного твору "Полинодія" (1622), **Памва Беринда** - лінгвіст, гравер, енциклопедист, автор "Лексикону славеноросського" (1627), удоєний в Києві титула "архитипографа церкви Руської", **Тарасій Земка**, письменник, знавець мов, редактор, **Лаврентій Зизаній**, автор підручників для шкіл, педагог, **Кирило Дорофєйович**, **Олександр Митура**, **Тарасій Вербицький**,

Андрій Ніколаєвич та ін. Просвітники гуртувались навколо друкарні Києво - Печерського монастиря під покровом його архимандрита Єлисея Плетенецького. Вчені Лаврського гуртка вступили до братства, що мало неабияку вагу в становленні і розвитку Києвської братської школи.

Діяльність вченого гуртка справляла помітний вплив на патріотичні почуття громадян, на їх бажання прислужитися загальним інтересам. До них належала й знатна киянка із шляхетського роду Волині **Галшка Гулевичівна**. 15 жовтня 1615р. вона вписала до Київських магістрацьких книг дарчу, за якою свій дім з землею і "всіма до нього належностями" дарувала під фундування монастиря й школи для дітей "народу руського, православного". Таким чином **15 жовтня 1615р. розпочала свою діяльність школа, яка ввійшла в історію як Київська братська школа, родоначальниця Києво - Могилянської академії.**

Велику підтримку Братська школа отримала від гетьмана Війська Запорізького **Петра Конашевича Сагайдачного**. Він був не лише талановитим полководцем, але й мудрим політиком, добре розумів значення національної освіти й виховання. У 1620 р. гетьман Сагайдачний вступає до Київського братства "зі всім Войськом". Таким чином Братство й школа отримують могутній захист, а козацтво стає силою, що підтримує загальнонародні інтереси, зокрема конче необхідну для становлення української державності науку і освіту. Окрім того, як член Братства й опікун Києво - Братського училищного монастиря Сагайдачний підтримував їх матеріально. А помираючи в Києві від ран, заподіяних йому в Хотинській битві Сагайдачний майже все майно й гроші заповів Київській, а також Львівській і Луцькій школам "на науку і виховання бакалаврів учених дітям християнським за чим би наука тривати могла вічній і потомні часи".

Перша лаврська школа відкрилася в осени 1631 року. Досвідчена людина і дипломат-політик, **Петро Могила** погодився звести лаврську школу з школою Богоявленського братства, за умови, що буде опікуном того об'єданого закладу. В **1632** Лаврську школу, об'єдану році з братською, згодом було перетворено на колегію, яка в свою чергу стала родоначальницею Київської духовної академії. Це стало справою життя Петра Могили. Заслуга його полягає в тому, що після об'єднання лаврської школи з братською він перетворив її на такий навчальний заклад, який згодом став взірцем для всіх духовних шкіл. Цей заклад було перенесено на Поділ й названо на честь її засновника "**Києво-Могилянська колегія**". В 1634 р. Петро Могила відкрив філіал у Вінниці, а 1636 р. створив латинську колегію в Кременці. За його ініціативою було засновано Слов'яно-греко-латинську академію у м. Яссах (1640).

Києво - Могилянська академія довгий час була єдиним вищим загальноосвітнім всестановним навчальним закладом України, Східної Європи, всього православного світу. Повний курс навчання в Києво - Могилянській академії тривав 12 років. Але зважаючи на те, що вона була вищою школою, студенти мали право вчитися в ній стільки, скільки бажали

без вікового обмеження. Всього в академії було **8 так званих ординарних класів, але кількість предметів сягала до 30 і більше.** Вивчались мови: церковно - слов'янська, грецька, , руська (українська), латинь і польська, а також нотний спів і катехизис. Зання класичних мов - грецької та латинської - було не лише ознакою освіченої людини того часу, але й відкривало їй шлях до пізнання античної культурної спадщини й сучасної європейської літератури й науки. Викладання в університетах Європи велось латинською мовою. **Всі вищі науки, починаючи з поезики, в Києво - Могилянській - Академії також викладались латинською мовою. Руська або українська літературна (книжна) мова з часом завойовує все більший простір в Академії і в суспільстві.** Нею писали твори, вірші, наукові, художні й політичні трактати, літописи, листи, судові акти, гетьманські універсали, укладали проповіді й повчання. Згодом в Академії **зростає інтерес до європейських мов.** З 1738 р. до навчального курсу вводиться німецька, а з 1753р. - французька мова. З середини 18ст. вивчається російська мова, а також староеврейська. Остання - з метою поглибленого вивчення християнських першоджерел.

Києво - Могилянська академія була центром філософської думки в Україні. особливе місце серед філософів в Києво - Могилянській академії належало професору **І. Гізелю, Й. Конановичу - Горбацькому, С. Яворському, Ф. Прокоповичу.** А Феофан Прокопович започаткував в Академії (і в усій тодішній Російській імперії), вищу математику. **В другій половині 18 ст. були відкриті спеціальні класи чистої математики,** де викладались алгебра і геометрія, змішана математика, механіка, гідростатика, гідравліка, оптика, тригонометрія, астрономія, гідрогорафія, математична хронологія, цивільна й військова архітектура. Відомим викладачем математики був професор **Іреней Фальковський.** Прикладом отримання добрих знань з архітектури може служити діяльність **визначного випускника Академії Івана Григоровича - Барського,** киянина, архітектора і будівничого, якому в Києві належать більше 30 споруд. Серед них ротонда "Самсон", церкви Миколи Набережного, Покровська, Надбрамна в Кирилівському монастирі. В Академії започатковуються **природничі науки - астрономія, буологія, мінералогія, зоологія та інші, які поступово відділяються від філософії.** В 1802р. був вперше відкритий медичний клас. В Києво - Могилянській академії освіту здобували такі відомі медики: основоположник акушеоства, ботаніки й фізіотерапії **Нестор Максимович Амбодик; Іван Полетика, Данило Самойлович, Павло Згурський, Петро Чайка,** який працював згодом штаб - лікарем у В'ятці (Рочії) - дід знаменитого композитора П. І. Чайковського. В Києво - Могилянській академії **формувався історична наука.** Досить згадати, що літописці **Роман Ракушка Романовський (Самовидець), Самійло Величко, Григорій Грабянка** навчались в Академії. Їх "козацькі літописи" є прообразом сучасних історичних праць. Серед вихованців Академії були й **визначні іконописці, творці монументального і портретного живопису.**

Худодня школа Києва впливала на весь православний світ від Москви до Балканських країн (за визначенням мистецтвознавця Павла Білецького). Неабиякого розвитку в академії досягло **музичне мистецтво. З середини 17ст. в академії існує хорова школа**, хори, академічний та Братського монастиря нараховували часом до 300 і більше чоловік. Академія дала багатьох професійних **композиторів**. Найбільш талановитими серед них були **Максим Березовський (1745 – 1777 р.) й Артем Ведель (1767 - 1808р. р.)**, музичний геній яких до теперішнього часу хвилює серця. В Києво - Могилянській академії **зародився і став професійним театр**.

Унікальною була **книгозбірня Київської академії, яка формувалась протягом двох віків**. Закладена вона була, очевидно, ще в Братській школі. П. Могила передав Колегії всю свою бібліотеку - 2131 вітчизняних і зарубіжних видань.

Вихованцями Києво - Могилянської академії були майбутні гетьмани Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Данило Апостол, Іван Скоропадський, наказний гетьман Павло Полуботок. **В Академії формувалась генерація козацьких старшин**.

Києво - Могилянська академія дала не мало освічених ієрархів - єпископів, митрополитів, архимандритів, духовних письменників. Це Дмитро(Туптало), митрополит Ростовський, Іван (Максимович), митрополит Тобольський; Інокентій (Кульчицький), єпископ Іркутський, Іоасаф (Горленко), єпископ Білгородський, Феодосій (Углицький), архиєпископа Чернігівський, Петро (Могила), митрополит Київський. **Могилянці були засновниками ряду шкіл в Росії й Білорусі**.

З другої половини 17ст. після заснування колегіума у Харкові й Москві, Києво - Могилянська академія природно почала втрачати пріоритетне становище єдиної вищої школи. За розпорядженням уряду, указом Синоду від 14. 08. **1817 р. Академію було закрито**.

У 1726 р. було відкрито перший колегіум на Слобожанщині - в Харкові. Він постав на базі духовної семінарії, перенесеної до Харкова з Белгорода. Велика заслуга в його створенні належала белгородському єпископу Є.Тихорському та князеві М.Голіцину (останній подарував навчальному закладу село та чотири хутори). Як і у випадку з **Чернігівським**, викладацький склад Харківського колегіуму формувався переважно з випускників Києво-Могилянської академії. Зокрема, впродовж 1768-1769 рр. читати курс "християнського добронравія" було запрошено Григорія Сковороду. Учнями Харківського колегіуму були представники всіх станів Лівобережної та Слобідської України. Найбільша їх кількість в окремі роки, зокрема наприкінці 1730-х, початку 1780-х та 1790-х рр., сягала понад п'ятсот осіб.

Наприкінці 1738 р. було засновано **Переяславський колегіум**. Відразу по заснуванні Переяславського колегіуму при ньому було відкрито шість класів, що стало можливим завдяки переведенню на навчання до Переяслава (до вищих класів колегіуму) частини студентів з Києва. У 1754 р. на запрошення єпископа А.Берло в Переяславському колегіумі курс поетики читав Г.Сковорода. Тут же він написав свою працю "Рассуждение о поезії и руководство к искусству оной". У 1773 р. в колегіумі було розпочато викладання філософії, а з 1781 - богослов'я.

Львівський єзуїтський колегіум у 1661 р., отримавши "гідність академії та титул університету", мав право викладання повного курсу освітніх дисциплін та присудження наукових ступенів. У його структурі перебувало два відділи - філософський та теологічний. Підпорядковувався університет до самої його ліквідації в і 773 р. ордену єзуїтів. Переважна більшість студентів університету були католиками, близько третини - уніатами, православних було мало. Ще менше було православних на старших курсах філософії, куди допускалися лише католики та греко-католики. Досить поширеною практикою було приховування православними свого віросповідання та вступ до єзуїтського університету під вигаданими прізвищами. Серед тих, хто навчався в стінах Львівського університету, були й колишні вихованці Києво-Могилянської академії - Я.Богомоловський, П.Кулябко, В.Григорович-Барський та ін. Загалом на середину XVIII ст. в цьому навчальному закладі навчалось близько 700 студентів. При університеті існували бібліотека та друкарня. Після ліквідації ордену єзуїтів 1773 р. університет було закрито і відновлено за спеціальним дипломом австрійського імператора Йосифа II Габсбурга лише у 1784 р. вже як вищий світський навчальний заклад.

Розвиток науки

У Західній Європі у XVIII ст утверджується ідеологія **Просвітництва**, яка висуває такі цінності, як раціоналізм, демократизація різних сфер життя, пантеїзм у філософії. Люди **схилялися перед можливостями науки й освіти, вважаючи їх безмежними.**

Ідеї Просвітництва розвиває такий філософ, як Феофан Прокопович, вихованець, а надалі професор і ректор Києво-Могилянської академії.

Особливе місце в історії як української, так і світової філософії займає **Григорій Сковорода**. Подібно європейським просвітникам, він схилявся перед розумом, наукою. Але осягнення людиною світу з його жорстокістю й егоїзмом не зробить людину щасливою. Щастя дає людині свобода, самопізнання і "сродний" труд, тобто творча праця, характер якої різний для кожної конкретної людини. Вільна творча праця і просвітництво розвивають в людині добрі начала, закладені природою, - так міркує Сковорода в творах "Благородний Еродій", "Убогий жайворонок", "Бджола і Шершень" та ін.

Сковорода однозначно відкидає світоглядні положення епохи Відродження про “сильну особистість”, яка багато бажає і багато досягає. У надмірній соціальній активності, прагненні оволодіти світом за допомогою розуму, знань, волі, зброї філософ вбачає одну з головних причин всіх бід сучасного йому життя. Бажання багатства, слави і влади вселяють в душу злобу, заздрість, жорстокість, вічне невдоволення собою і всім. Вихід з суперечності людського буття один - зречення зайвих бажань, в тому числі прагнення слави і влади, а також обмеження потреб людини шматком хліба і водою. Бог зробив важке непотрібним, а потрібне неважким - стверджує філософ.

Схиляючись перед розумом, Сковорода був далекий від абсолютизації його можливостей. Наскільки світло розуму може досягати істини, настільки він може і помилятися. Людина доходить до істини і серцем, і такий шлях може бути більш коротким. Висуваючи положення про важливу роль, яку відіграє в людській діяльності інтуїція, емоційна і підсвідомо-несвідома сфери, філософ на сторіччя випередив свій час. Винятково актуальна і його думка про гармонію відносин між людьми і природою, яку Сковорода вважав божественною. Людина не повинна вважати природу чимось неживим і бездушним, і тоді, подібно до давньогрецького Антея, вона буде нескінченно черпати сили з неї.

Книгодрукарство

Найперші книжки, надруковані кирилицею, серед цілого слов'янства були українські. Виходили книжки не тільки богослужбові, але і світського змісту.

Перший друкар українських книжок був родом німець — **Швайпольт Фіоль**. Рід Фіолів рано емігрував до **Польщі** і батько нашого Швайпольта жив, здається, в Любліні, а пізніше перейшов до **Кракова**. **1489** р., а може й раніше, Фіоль став до друкарської праці, до друку найперших українських книжок. **Першими книжками, які видрукував Фіоль, були Октоїх та Часословець.**

Основоположником книгодрукування у Великому князівстві Литовському був **Георгій Франциск Скорина** – перший білоруський просвітник, визначний діяч слов'янського книгодрукування. Свою видавничу діяльність він розпочав у Празі в 1517 р.

Один з перших друкарів і засновник друкарства на Україні і Росії - **Іван Федоров**. Де народився, у кого навчався своєї майстерності Іван Федоров – про це не збереглося надійних джерел. У кінці 1565 чи на початку 1566 року І. Федоров покинув Москву. Він обрав місцем продовження своєї діяльності **Львів**, де поклав початок українському книгодрукуванню (**кінець 1572** р. **В лютому 1574** р. вийшло львівське видання «Апостола»). Це був первісток українського друкарства. **Це була також перша друкована книга, видана у Львові.** Друга книга друкована у Львові - **Буквар**.

Так, в 1574 р. почалось українське друкарство. І. Федоров заснував друкарство на Україні не лише у Львові.

Князь Костянтин Острозький (з Острога, що на сучасній Ровенщині), великий землевласник і видатний культурний діяч, який створив довколо себе цілу «Острозьку академію», запропонував Федорову надрукувати в Острозі «Біблію» у Острозької друкарні. В 1580 р. були випущені спочатку окремим виданням Псалтир і Новий Завіт, а потому й ціла Біблія.

У 1582 р. І. Федоров повернувся до Львова, до своєї родини, щоб налагодити власну видавничу справу. Не маючи змоги викупити із закладу старе устаткування, він прийнявся за створення нової друкарні. Та завершити його не встиг. **5 грудня 1583 року Іван Федоров помер.**

Безпосередніми наступниками львівської та острозької друкарень Івана Федорова були друкарня Львівського братства і друкарня в Острозі, яка залишилася власністю К. К. Острозького. Друкарня Львівського братства протягом тривалого часу була справжньою школою майстерності для цілої плеяди працівників друкарської справи. У першій половині XVII сторіччя виникає друкарство в центральній частині України **Києво-Печерська Лавра з 1616 р. приступила до видання книг.** Засновником друкарні в Києві став **Єлисей Плетенецький**, довголітній архімандрит Києво-Печерської лаври. Першими виданнями Києво-Печерської друкарні були **Часослов** для потреб школи. До найцінніших київських видань належать знаменитий «Лексикон славенороський» **Памва Беринди**, «Тератургіма» **Афанасія Кальнофойського**. Київська друкарня в другій половині XVII ст. стає найважливішим центром публікації оригінальних публіцистичних і літературних творів. Досить назвати такі широко популярні не лише на Україні, але й поза її межами видання, як «Ключ розуміння» **Иоаникія Галятовського (1659)**, перше старослов'янське видання **Києво-Печерського патерика (1661).**

Протягом 1674—1679 рр. діяла друкарня в **Новгороді Сіверському.** З 1670 р. організовується постійне друкарство на **Чернігівщині.** Характерною особливістю друкарства цього періоду на Україні є те, що друкарні організовуються не лише в більших центрах, а й у невеликих містах: Стратині, Крилосі, Панівцях, Добромнлі, Угорцях, Яворові, Уневі, Кременці, Жовкві і ін. Поряд зі стаціонарними друкарнями також були пересувні

Друкування латинським шрифтом на Україні почало розпзатися дещо пізніше, ніж кириличне. В кінці XVI—на початку XVII ст. у Львові змінили одна одну кілька польських друкарень, але кожна з них діяла дуже недовго.

Література

Розвиток книжкової справи був поштовхом для розвитку літератури. Ця сфера культури повною мірою відбивала перехідний характер епохи, коли відбувалося

- формування національної мови,
- нових стилів і жанрів,
- піднімалися нові теми

Найбільш яскраво нові тенденції відображала **перекладна література**. Поширюються переклади Святого письма, які представляли такий жанр, як **агіографія**. Одним з найбільш цінних вважається **“Пересопницьке Євангеліє”**, створене у **1561 р.** Переклад з болгарської мови і підготовка тексту були зроблені ченцями Пересопницького монастиря на Волині. Причому переклад Святого письма вперше зроблено на “просту” українську тогочасну мову “для лепшого виразуміння люду христіанського посполитого”.

Поряд з перекладною літературою з'являються **оригінальні твори**.

У XVI ст. відмічається розквіт **українського епосу - створюються думи, балади, історичні пісні**. Наприклад, популярними були цикли дум “Маруся Богуславка”, “Самійло Кішка” та ін. Епічні твори присвячені визвольній тематиці, в них оспівуються лицарство і героїзм, братство і **вірність православ'ю**.

Сплеск літературного процесу в Україні був пов'язаний з Брестською церковною унією. Помітне місце в цій ситуації в літературній творчості зайняв **жанр полемічної літератури**, який виник як реакція на експансію католицької церкви в Україні. Письменники-полемісти Мелетій Смотрицький у творі “Тренос” (грец. - “плач” - плач православної церкви через відступництво її дітей); Захар Копистенський у “Палінодії” (“книга оборони”), Іван Вишенський у “Раді про очищення церкви” виступали проти втручання польського уряду у справи православної української церкви, викривав його політику за принципом “чим гірше, тим краще”. Полемісти не обмежувалися проблемою боротьби з наступом католицизму. У своїх творах вони **порушували питання реформування самої православної церкви**, колективного управління її справами, висміювали відсталість і консерватизм православних ієрархів. Крім того, піднімалися і соціально-політичні проблеми: нерівноправності людей, експлуатації людини людиною й одного народу іншим. Особливий полемічний пафос виділяє твори **Івана Вишенського**.

У XVI-XVII ст. **поетичні твори** найчастіше створювалися мандрівними дяконами і піддячими - учнями духовних шкіл. У період літніх канікул вони подорожували і писали віршовані твори на замовлення, з метою заробітку. Зміст цих віршів міг бути хвалебно-величальним (панегірик) або пов'язаним зі смертю і похоронами будь-кого зі знатних людей (мадригал). Разом з тим багато епіграм, віршів, поем були авторськими. Українські поети часто використовували **біблійні теми**, багато уваги приділялося проблемам моралі, релігії, що відповідало тогочасним смакам. **У XVIII ст. найбільші**

досягнення поетичного мистецтва були пов'язані з ім'ям Григорія Сковороди.

У XVII ст. популярною стає **драматургія**. Найбільш поширеними були два види драми: релігійна і шкільна. Релігійна драма, в свою чергу, поділялася на три форми: містерія - таїнство спокутування гріхів людей Ісусом Христом; міракл - події життя святих; мораліте - драми, в яких виступали алегоричні фігури Душі, Любові, Гніву, Заздрості та ін. і велися розмови повчального характеру. **Шкільна драма** розробляла не тільки релігійні, але і світські теми. Її мета полягала передусім у допомозі учням і студентам в їх вивченні творів грецьких та римських авторів, а також Біблії.

Своєрідним літературним жанром були **літописи**. Не будучи історичними дослідженнями в повному розумінні, літописи поєднують риси науки і мистецтва. Якщо перші редакції Київського літопису, створеного на початку XVI ст., тяжіли до давньоруської стилістики, то більш пізні редакції мають ознаки нового часу. У XVII ст. з'явилися літописи, які відобразили найбільш яскраві і важливі події того часу - формування козацтва, Визвольну війну 1648-1657 р. та ін. - **літопис Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, монастирські літописи**. Нарівні з документами автори літописів використовували фольклорні джерела, власні спогади. Літописи відіграли важливу роль у розвитку літератури та науки.

Архітектура

У XVII ст. в архітектурі з'являються елементи стилю **бароко**. Бароко (з італійської мови - **чудернацьке**, химерне) - одного з провідних мистецьких стилів, що в європейському культурному просторі проявив себе з XVI ст. не лише в жанрі живопису, архітектури чи музики, а й у філософії, літературі, історіографії, педагогіці тощо. **Стильовою домінантою бароко виступає принцип метафоричності, а найхарактернішими проявами стилю стають пишна оздоба, вишукана декоративність, знамениті барокові "перебільшення" та "надмірності"**. Український бароковий стиль увібрав у себе чимало елементів народної культури, що спричинило його демократизацію. Декоративність українського бароко здебільшого тяжіє до використання флористичного орнаменту (зображення символів рути, дубового листа, квітів барвінку тощо). Причому образи рослин часто використовувалися і у філософських творах, уособлюючи собою алегорію природи, Божої сили чи життя душі.

На Лівобережжі друга половина XVII ст. позначена появою архітектурних комплексів Крупицько-Батуринського, Лубенського, Мгарського та Густинського монастирів. Вони являли собою інженерні системи оборонного будівництва. їх фортифікації поступово втрачали оборонний характер, перетворюючись на муровану огорожу. Ця тенденція виявила себе при спорудженні нових мурів Києво-Печерської Лаври, стін чернігівського Троїцького монастиря та київського Софійського собору.

Аналогічні процеси відбуваються і на прикладах католицьких кляшторів Правобережжя.

У світському оборонному будівництві виразно домінує парадний, резиденційний характер. **Стиль парадної резиденції** набуває поширення і в Гетьманщині. Однак на Лівобережжі, де в ролі еліти виступала неродовита козацька старшина, резиденції мали набагато скромніший вигляд. Уявлення про їх масштаби дають кам'яниці Лизогуба в Седневі та Чернігові, будинок І.Мазепи в Іванівні, так званий будинок Полуботка в Чернігові, а також резиденція київських митрополитів на подвір'ї Софійського собору. З другої половини XVIII ст. стиль парадної резиденції у Києві та на Лівобережжі набуває характерних для європейської традиції ознак. Першими прикладами цього напрямку стали збудовані в Києві **Марійський палац (архітектор Б.Растреллі, 1755)** та **Кловський палац (архітектори П.Нєсєдов та С.Ковнір, 1754-1758)**. Аналогічні тенденції простежуються і у будівлях резиденції гетьмана Кирила Розумовського в Глухові (1749-1751), резиденції фельдмаршала Петра Румянцева у Глухові (1768-1773) та палацах Петра Завадовського в Ляличах на Чернігівщині.

Яскравими прикладами світських споруд громадського призначення на Правобережжі є будівлі ратуш в Жовкві, Могилеві-Подільському, Бучачі. Як справжній шедевр української архітектури доби бароко фахівці називають Бучацьку ратушу. Її ядро творить двоярусна, увінчана шоломом вежа, оточена двоповерховим, завершеним балюстрадою корпусом. Балюстраду прикрашав цикл скульптурних зображень, що висвітлював подвиги Геракла, а фронтон виділений пишним картушем з гербом власника міста.

Провідним типом споруд стає так званий **козацький собор** - п'ятикупольний, з чотирма однаковими фасадами. Це - **Миколаївський собор в Ніжині, Георгіївський - у Видубецькому монастирі**. Повне злиття з природою досягнуто при побудові Миколаївської церкви Святогірського монастиря на крейдяній кручі (зараз - територія Донецької області). Шедевром українського бароко вважається дзвіниця **Далеких печер Києво-Печерської лаври**. Керував будівництвом талановитий український народний зодчий **С.Ковнір**, а проект, очевидно, розробив **І.Г.Григорович-Барський**, який багато років займав посаду **головного архітектора київського магістрату**. У внутрішній оздобі храмів, особливо у виготовленні різьблених дерев'яних іконостасів, проявилось блискуче мистецтво народних майстрів.

Крім нового будівництва, у XVII ст. на кошти козацької старшини були **перебудовані у новому бароковому стилі древні Софійський і Михайлівський золотoverхі собори, церкви Києво-Печерської лаври**. Будівництво досягло особливого розмаху при гетьмані І.Мазепі.

У XVIII ст. у Києві видатні архітектурні споруди були створені за проектами іноземних архітекторів. **Йоган Шедель** на запрошення Києво-

Печерської лаври керував будівництвом великої дзвіниці, яка стала на той час найвищою спорудою в Російській імперії. Він же добудував верхні поверхи Софійської дзвіниці. Творіння Й.Шеделя оцінюють як програмні для подальшого розвитку архітектурного вигляду Києва.

У Києві працював молодий **Бартоломео Растреллі**. Всесвітньо знаменитою стала його **Андріївська церква**, яка завершувала перспективу головної вулиці Києва. Ним же був створений **Імператорський палац у Києві, пізніше названий Маріїнським**, який нині використовується для урочистих президентських прийомів.

Українське храмове будівництво у цей час розвивається у двох формах: муроване і дерев'яне, причому з виразною перевагою останнього. Незважаючи на їх принципову відмінність, еволюція мурованого та дерев'яного храмового будівництва відбувалася у тісному взаємозв'язку. В її основі лежала традиційна тридільна планувальна структура, яка доповнювалася п'ятидільною. Прикладами першого планування є церкви Різдва Христового в Стародубі, Святого Миколая у Глухові, Покровський собор у Харкові (1689), Воскресенський собор у Сумах (1703), церква Святого Миколая (Козацького) в Путивлі (1737). Паралельно розвивався стиль хрещатого п'ятидільного храму.

В архітектурі Західної України переважала загальноєвропейська стилістика, національне начало було виражено відносно слабо (наприклад, **собор Святого Юра у Львові**).

Вигляд українських міст змінювався у зв'язку з тим, що поряд з дерев'яними спорудами все більше створюється кам'яних будівель. Особливу популярність отримав **будинок купця Корнякта у Львові**, прикрашений багатопверховими відкритими галереями з арками та просторим внутрішнім двором. Однак при забудові міст квартали і вулиці довго розташовувалися хаотично. Лише в кінці XVIII ст. **нові міста півдня України - Одеса, Миколаїв, Маріуполь** будуються відповідно до єдиного архітектурного плану, мають чіткі вулиці і квартали, виділений центр.

Великим меценатом українського мистецтва, зокрема архітектури, був гетьман **Іван Мазепа** (1644—1709 рр.).

Образотворче мистецтво

Найпоширенішою формою малярства в цей час залишалося церковне монументальне малярство. Найбільшого розвитку воно набуло в Києві, Чернігові та деяких інших культурних центрах Лівобережжя. До числа найбільш помітних його зразків належали **малярська декорація Успенського собору Києво-Печерської Лаври**, виконана після пожежі 1718 р., а також **розписи лаврської Троїцької надбрамної церкви**. Поза межами Києва найвідомішими зразками стали первісне оздоблення Троїцького собору

в Чернігові та Троїцького собору Густинського монастиря, а також Спасо-Преображенського собору в Ізюмі, ряд медальйонів у Козелецькій церкві Різдва Богородиці. На Правобережжі монументальне малярство активно розвивалося в костьолах. Причому провідні ролі у його поширенні відігравали приїжджі майстри з Європи, переважно італійці. На українських землях, що перебували у складі Речі Посполитої, монументальне малярство набуло поширення і в світських будівлях. Окрім Львова, потужний малярський осередок склався у **Жовкві**. На Волині центром малярства була **Степань**, де жив і працював відомий тогочасний маляр Семен. Традиційність (підлеглість архітектурі, релігійний зміст, канонічність), яка переважала в образотворчому мистецтві у XVI ст., поступово витісняється новими віяннями.

У XVI-XVII ст. в Україні складається декілька шкіл церковного монументального живопису та іконопису. Провідна школа художників сформувалася у XVII ст. **в київських монастирях.** Художники працювали переважно в жанрах монументального живопису, іконопису, гравюри і графіки. У роботах таких іконописців, як **Федір Сенькович, Микола Петрахович, Іван Руткович,** помітною стала відмова від середньовічних естетичних канонів, утверджувалася реалістичність і життєрадісність. Ці ж тенденції присутні у розписах Успенського собору та Троїцької церкви Києво-Печерської лаври, у церквах Полтави, Переяслава та ін

Частиною храмового живопису став портрет. У розписах храмів **зображали історичних осіб.** Наприклад, у вівтарній частині Успенського собору Києво - Печерської лаври вміщені 85 портретних зображень - від князя Володимира до Петра I. Перехідну роль між іконописом і світським портретним живописом займали так звані **парсун - портрети, виконані прийомами іконописної техніки.** Сім'ї козацької старшини, привілейоване становище яких все більше зміцнювалося, масово замовляли свої портрети.

Цікавим явищем українського **малярського бароко** стала діяльність художнього осередку в **Жовкві** наприкінці XVII —XVIII ст. його яскравими представниками стали: **І. Руткович, Й. Кондзелевич, Ю.Шиманович, М.Альтамонте, В. Петранович.** Їхня спадщина представлена не лише творами сакрального малярства, а й світськими портретами, батальними картинами.

Але в цей же час проявляється тенденція від'їзду з України талановитої молоді до Петербурга, в Академію мистецтв. Так, найвідоміші художники Росії того часу: **Д. Левицький** - родом з Києва, **В.Боровиковський** - з Миргорода. Українцем був творець історичного жанру російського академічного мистецтва **А. Лосенко.**

У XVI ст. древні традиції книжкової мініатюри були продовжені. Видатним твором художнього перекладу і мистецтва оформлення є вже згадуване **“Пересопницьке Євангеліє”.** Його мініатюри близькі до реалістичного трактування образів в дусі Ренесансу. Книгу в традиціях книжкового мистецтва Київської Русі прикрашають заставки, кінцівки,

ініціали, орнамент. У наші дні “Пересопницьке Євангеліє” стало одним з символів державності України - на ньому складається президентська присяга.

Розвиток книгодрукування обумовив розвиток мистецтва гравюри. Ними прикрашалися релігійні видання. **Перші світські гравюри з'явилися у 1622 р.** як ілюстрації до “Віршів на жалосний погреб гетмана Петра Конашевича-Сагайдачного”. Видатні художники і **гравери** працювали тоді в Києво-Печерській друкарні – **Никодим Зубрицький, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський.**

Абсолютно особливим жанром стала “**народна картина**”. Це - в першу чергу серія козацьких образів: “Козак з бандурою”, “Козак Мамай”. Як елемент народного побуту такі картини зберігалися до початку ХХ ст.

Музика

Значний розвиток отримало музичне мистецтво. **Вже у XVI ст.** в Україні широко **використовувалися ноти.** Популярними були друковані збірки святкових пісень – ірмологіони. Нотну грамоту вивчали студенти колегіумів, а **у XVIII ст. музичною столицею Лівобережжя став Глухів.** Тут була відкрита музична школа, де вивчали вокал, гру на скрипці, флейті, гусях, арфі. Більшість випускників потрапляла за традицією до Москви і Петербурга. Наприклад, половину хористів царської капели склали вихідці з України. У XVIII ст. місцева знать також прагнула створювати в своїх маєтках **вокальні та інструментальні капели.** Музична освіта пізніше культивувалася у братських школах, Києво-Могилянському колегіумі, у спеціальних школах при Війську Запорозькому, де готувалися оркестранти. Музична освіта була однією з головних дисциплін у системі освіти у Харківському, Переяславському колегіумах, у всіх духовних училищах та початкових школах. Визначну роль у розвитку музичної освіти не лише в Україні, а й в Росії відіграла **Глухівська співацька школа, створена з ініціативи гетьмана Данила Апостола 1730 року.** Учні для неї підбирали з усієї України. Навчання тривало два роки. Крім співу, учні опановували гру на скрипці, бандурі, цимбалах та інших інструментах. Вихованці Глухівської співацької школи потрапляли до кращих хорів та оркестрів України та Росії, а особливо обдаровані — до придворної капели у Петербурзі.

Серед професіональних композиторів найбільше вславилися вихованці школи М.Березовський, Д.Бортнянський та А.Ведель.

Церковно-вокальний стиль Бортнянського є вершиною тогочасного мистецтва. Творчість **Максима Березовського** — першого з когорти славетних українських композиторів XVIII ст. — є епохою в історії становлення російської та української професіональних композиторських шкіл, визначним мистецьким явищем у духовній і світській музиці. Великий майстер зумів органічно поєднати простоту з вишуканістю, музику й текст.

(На початку 1773 р. в оперному театрі міста Ліворно було поставлено його оперу "Демофонт"). Започаткувавши новий напрямок партесного співу, він водночас спирався на мелодичні звороти, притаманні українському народному мелосу. В особі **А.Веделя** українська духовна музична культура досягла зоряних висот. Понад 30 духовних концертів, дві Літургії, "Всеношна", 40 окремих хорів і вокальних тріо на канонічні тексти — це лише те, що відомо на сьогодні з творчого доробку митця. Вершин композиторської майстерності **А.Ведель** досяг у жанрі **духовного концерту**.

Театр

В Україні XVI – початку XVIII ст існували:

- церковна і шкільна драматургія,
- шкільна драматургія
- народний ляльковий театр - вертеп

В навчальних закладах ставилися спектаклі, в яких брали участь десятки і навіть сотні чоловік (шкільна драматургія)

Назва **вертеп** пов'язана з тим, що перші лялькові вистави інсценували біблійний сюжет про народження Христа у Віфлеємській печері (вертеп давньослов'янською - печера). Такий театр являв собою триярусну скриню, яка символізувала три рівні космосу. Пізніше залишилося два рівні, у верхньому розгорталися релігійні лялькові вистави, а в нижньому - гумористичні інтермедії, які користувалися величезною популярністю в народі.

Запорозьке козацтво

Духовна культура українського народу досягла високого рівня в період існування козацької держави (1648—1781 рр.). **Запорозьке козацтво** впродовж трьох століть визначало напрями економічного, політичного і культурного розвитку України. Високорозвинута самобутня культура Січі домінувала тут у XVI —XVIII ст. і мала величезний вплив на національну самосвідомість українського народу.

Термін "козак" має тюркське походження. Вперше його появу фіксує Початкова монгольська хроніка під 1240 р. Наприкінці наступного століття термін згадується в латино-персидсько-кипчацькому рукописі - "Кодексі Куманікус" - та в додатку до грецького збірника житій святих - "Синаксарі". 1492 р. датується перша згадка про дії козаків-християн, котрі в гирлі Дніпра, під фортецею Тягинь, напали на турецьке судно. Наступним роком датується ще одна промовиста згадка про те, що черкаський староста князь Богдан Глинський на чолі загону козаків здійснив штурм татарської фортеці Езі (Очаків). Після цього повідомлення про присутність козаків-християн на порубіжжі з мусульманським світом стають регулярними.

Важливим рубежем у ході формування козацтва стало виникнення та утвердження в силі Кримського хан ату. Саме постійне зростання загрози з боку небезпечного сусіди стимулює процеси консолідації козацтва.

Упродовж перших десятиліть XVI ст. відбувалося стрімке чисельне зростання кількості козакуючих. Однак варто зауважити, в цей час термін "**козак**" позначав не стільки соціальний стан, скільки **спосіб життя та рід занять**. Із середини XVI ст. розпочинається принципово новий етап розвитку українського козацтва, а саме: перенесення вироблених ним оригінальних форм господарювання, способу життя та світосприйняття - незалежного та вільнолюбного - на українські внутрішні землі, ті, що були вже обжиті раніше, - в городи або на волость. Процес перенесення козацьких звичаїв і традицій до давніх українських центрів протікає досить швидко і органічно. Перемішуючись з опозиційно налаштованим міщанством, козаки організують їх за своїми порядками та долучаються до боротьби останніх з невідомими їм урядникам

Культура Запорозької Січі формувалась у руслі українських генетичних джерел. В її основі містилися глибокі традиції українського народу. Водночас історичні особливості життя Січі позначилися і на її духовній культурі. Внаслідок чого сформувалась оригінальна, яскрава, різнобарвна самобутня культура, яка справила величезний вплив на розвиток культури всієї України. Запорожці були професійними воїнами й одним із головних завдань вважали оборону церкви та віри. Звідси — засвоєння чернечих звичаїв, традицій. **Культ побратимства**, товаришування у свідомості козака був нерозривно пов'язаний із **християнською ідеєю самопожертви заради ближнього**. Спосіб життя козацтва, постійне перебування в екстремальних ситуаціях, бурхливі пригоди та події сповнювали людську душу суперечливими пристрастями і непримиренними бажаннями.

Глибока релігійність та духовність разом із нестримним потягом до волі, свободи, бурхливим, запальним темпераментом, прагненням до життєвих задоволень дають підставу характеризувати козацьке середовище як типово барокове, зіткане із поєднання протиріч і суперечностей, чеснот і вад.

В багатогранному та змістовному художньому житті Запорозької Січі чільне місце належало **музиці, співу і танцям**. Високого рівня досягла військова музика. Вагоме значення мали духові й ударні інструменти: труби, сурми, литаври, барабани, бубни. Духова музика супроводжувала походи Війська Запорозького, а також різні урочистості. Труби та сурми разом з "ударними інструментами використовували як сигнали у походах, боях, а також при зустрічах послів, гостей. Особливою популярністю в козацькому середовищі користувалися танці. Найулюбленішим з них був гопак. Все це сприяло популяризації вертепної драми в художньому побуті українського народу.

Козацька культура — унікальне і неповторне явище. Будучи великою військовою та суспільно-політичною силою, витворило власне творче середовище. Красу козацького мистецтва засвідчують численні оригінальні **козацькі собори**. Зразки таких архітектурних пам'яток — церкви у Ніжині, Видубицькому монастирі в Києві, Ромнах, Глухові, Козельці, Ізюмі та багатьох інших містах козацької України.

Художні вподобання, демократичні настрої козацького середовища визначили колорит козацького розвитку української духовної культури. Козацтво акумулювало величезний духовний досвід XVII—XVIII ст., відтак залишивши в культурній свідомості нашого народу найглибший слід.

Культурно - національне відродження в Україні (Культура України XIX в.)

У першій половині XIX ст. в Україні культура розвивалася передусім в умовах **національно-культурного відродження українського народу**, під впливом антикріпосницького визвольного руху, а також революційних ідей, **ідей утопічного соціалізму, романтизму** та інших, які йшли з Західної Європи. Саме розвиток української культури був яскравим виявом дальшого формування української нації, відродження самосвідомості українського народу, його прагнення до утвердження себе як самобутнього окремого народу.

Характерною рисою цього періоду була дедалі глибша **демократизація культури**. Серед діячів культури ставало все більше різночинців, які розгортали рішучу боротьбу проти самодержавно-релігійної ідеології, зокрема теорії "офіційної народності", і в своїй творчості відображали життя, настрої й думи народних мас. Крім того, поступово до культури прилучалися дедалі ширші верстви населення. Українська культура розвивалася в тісному єднанні з культурами слов'янських народів, зокрема з російською культурою.

Освіта

Вирішальною передумовою формування української національної інтелігенції в культурі став розвиток освіти. У XIX ст. нові потреби управління й економічного розвитку, особливо з появою капіталістичних відносин, примусили спеціально займатися питаннями освіти.

В другій половині XIX ст. під впливом визвольних ідей О. Герцена, М. Чернишевського, Т. Шевченка революційно-демократична молодь почала організовувати школи для селян, робітників і ремісників. Вони працювали в недільні та святкові дні, через що називалися недільними. Передові освічені люди готували для них навчальну літературу, зокрема **Т. Шевченко** склав

«Букварь южнорусскій». За царським указом від 10 червня 1862 р. недільні школи були закриті, їхнє відновлення сталося пізніше.

1864 р. царський уряд здійснив реформу народної освіти. Згідно з нею всі типи початкових шкіл, які існували раніше, оголошувалися загальностановими й дістали назву початкових **народних училищ**. Вони стали працювати за єдиним планом і програмою. Тут дітям давали **елементарні знання**: вчили Закону божого, читати, писати, перших чотирьох дій арифметики. Наприкінці 1860-х років відкрилися **двокласні початкові училища** з п'ятирічним строком навчання. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізували у шестирічні міські училища. У 70-х роках початкові народні школи почали відкривати земства Лівобережної та Південної України. Учителі цих шкіл, серед яких було багато різночинної демократичної молоді, запроваджували **прогресивні методи навчання**, розширювали обсяг учбовою матеріалу. Основними **середніми освітніми закладами** залишалися **гімназії**. Згідно з новим статутом 1864 р. засновувалися **повні** (семикласні) гімназії та **неповні (чотирикласні) прогімназії**. Формально вони вважалися безстановими, однак навчалися в них переважно діти поміщиків, чиновників, духовенства, буржуазії. Гімназії **поділялися на класичні та реальні**. У перших перевага віддавалася гуманітарним дисциплінам, особливо грецькій та латинській мовам, їх випускники могли без іспитів вступати до університетів. У реальних гімназіях вивчали здебільшого природознавство, фізику, математику, європейські мови тощо. Закінчення їх давало право вступу лише до вищих технічних учбових закладів. У 1871 р. строк навчання в класичних гімназіях був подовжений до восьми років. **Замість реальних гімназій створювалися шестирічні реальні училища** з сьомим додатковим класом для бажаючих вступати до вищих спеціальних закладів. Жінки одержували середню освіту в **жіночих гімназіях** і прогімназіях, єпархіальних школах.

Спеціалістів із вищою освітою готували Харківський та Київський університети. У **1805 р.** за ініціативою українського вченого, винахідника, культурного та громадського діяча **В.Каразіна** було відкрито **Харківський університет**, який зараз носить ім'я свого засновника. Навчання тут проходило російською мовою, однак університет став перетворюватися на центр саме української культури. Його ректором був **П.Гулак-Артемівський** - відомий український поет. Тут видавалися **“Український вісник”**, **“Український журнал”**. Звідси вийшло багато видатних діячів української культури: **Г.Квітка-Основ'яненко** - автор перших українських повістей, **М.Костомаров** - видатний історик, **О.Павловський** - автор першої української граматики, **А.Павловський** - український математик і багато інших.

У **1834 р.** був відкритий **Київський університет**, першим ректором якого став відомий український вчений - **М.Максимович**. Він заохочував і

особисто брав участь у збиранні українського фольклору, вивченні пам'яток старовини. У **1865 р.** відкрився **університет у Одесі**, у **1898 р.** – **Київський політехнічний інститут**, **1899** – **Катеринославське вище гірниче училище** (нині Національна гірничо академія України). У 1878-89 р. у Києві діяли вищі жіночі курси.

Зрослі потреби в підготовлених кадрах зумовили прискорення розвитку **професійної освіти**. На Україні з'явилося чимало ремісничих, нижчих промислових, комерційних, технічних, сільськогосподарських та інших училищ, а також учительських семінарій. У 1870-90-х роках відкриваються вищі спеціальні учбові заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут. Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі.

На Західноукраїнських землях згідно з реформою 1869 р. початкові школи було передано у відання світських органів, формально запроваджено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14 років. Однак багато з них не відвідувало школи через матеріальні нестатки. Не вистачало кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, коштів. Австро-угорський уряд, поміщики і буржуазія здійснювали політику колонізації (Східна Галичина), мадяризації (Закарпаття), румунізації (Північна Буковина) системи освіти. Більшість західноукраїнського населення залишалася неписьменною. Дуже мало українців навчалось в гімназіях. Колонізаторським цілям Австро-Угорської монархії підпорядковувалася система навчання у **Львівському** (мав чотири факультети — філософський, юридичний, богословський і медичний) та **Чернівецькому** (заснований **1875 р.** у складі юридичного, філософського та богословського факультетів) університетах. Вступ до них вихідців із народних мас, особливо українців, був не частим явищем. Із спеціальних вищих закладів виділялися **Технічна академія у Львові**, перейменована 1877 р. у Політехнічний інститут. У 1897 р. тут було засновано також **Академію ветеринарної медицини**.

Книговидавництво

На протязі першої половини XIX ст. в друкарському виробництві мали місце деякі нововведення. Сюди в першу чергу належать **організація літографського друку, винайдення декалькоманії.** Необхідність збільшення тиражів привела до **впровадження стереотипії.** У середині сторіччя в друкарській справі **застосовуються гальванопластика і гальваностегія.** В **першій половині XIX ст.** в Росії був покладений початок заміні друкарських верстатів друкарськими машинами. Перша друкарська машина була куплена в Лондоні. В кінці 20-х років XIX ст. виробництвом друкарських машин в Росії займалася Олександрівська мануфактура. В

другій половині XIX ст. поліграфічна промисловість набирає високого розвитку. Друга половина XIX ст. для поліграфічної промисловості була періодом технічного перевороту, переходу до великого фабричного виробництва. **Книги, які творили нову українську літературу, видавалися в центрі російського книгодрукування — Петербурзі.** Саме тут в 1840 р. вийшов **Шевченківський Кобзар.** Тут виходили твори Котляревського, Квітки - Основ'яненка, Марка Вовчка. **В 1863 р. царський уряд заборонив «Валуєвським циркуляром» видання книг українською мовою.** В цей час центр українського книговидавництва переноситься у **Львів, де його очолив Іван Франко.** З друкарень Західної України виходять не лише твори великих українських письменників Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Івана Франка, а й переклади російських і західно-європейських класиків

Розвиток науки

Природознавство

Поступальним, хоча складним і суперечливим, був розвиток науки на Україні, що відбувався переважно в університетах та спеціальних вищих учбових закладах. Багато талановитих учених плідно працювали на науковій ниві й досягли великих здобутків. Значну роль у налагодженні інформації між ученими, координації творчих пошуків відіграли численні **наукові товариства, які виникли у 1870-90-х роках:** Харківське, Київське та Одеське товариства дослідників природи, Харківське математичне товариство, Київське фізико-математичне товариство, Історичне товариство Нестора Літописця, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові та ін. Усі вони видавали свої періодичні органи, які читали не лише науковці, а й широке коло громадськості.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася значним поживанням в усіх галузях наукової творчості, особливо природознавстві. В університетах України працювало чимало талановитих математиків, фізиків, хіміків, біологів, геологів тощо.

Використовуючи світові відкриття у **галузі фізичної науки,** плідно працювали українські вчені. Глибокі дослідження хвильових процесів і земного магнетизму здійснив у Новоросійському університеті **М. О. Умов.** Із 1865 по 1890 р. кафедру фізики Київського університету очолював М. П. Авенаріус—основоположник однієї з перших у Росії наукових шкіл із молекулярної фізики. Ґрунтовний аналіз основних понять термодинаміки зробив **М. М. Шіллер,** який очолював створену вперше на Україні кафедру

теоретичної фізики. В галузі магнетизму, електротехніки та електролізу з 1880 по 1902 р. у Харкові працював **М. Д. Пильчиков** — один із піонерів рентгенографії та рентгенології в Росії. Визначну роль у розвитку астрономічних досліджень відіграв **М. Ф. Хандриков**, під керівництвом якого було видано чотири томи «Анналов Киевской обсерватории». Астрофізичні дослідження в Одесі проводив **О. К. Кононович**.

Великий вплив на **розвиток хімії** зробили праці **М. М. Бекетова**, який з 1855 по 1887 р. очолював кафедру в Харківському університеті. Його класичні роботи лягли в основу нової наукової галузі — металотермії. Учений стояв у витоків ще однієї нової науки—фізичної хімії. Серед хіміків Київського університету ряд оригінальних гіпотез висунули М. М. Каяндер, Я. І. Михайленко, М. А. Бунге. Основоположник першої наукової школи в галузі органічної хімії П. П. Алексеев видав багато цінних праць, у тому числі підручників і посібників. Дальшому розвитку колоїдної хімії сприяли дослідження І. Г. Борщова та Ф. Н. Шведова.

Піднесення геологічної науки на Україні пов'язано з іменем завідуючого кафедрою Київського університету **К. М. Феофілактова**— талановитого й різнобічного вченого. Із заснованої ним київської школи геологів вийшли такі відомі науковці, як П. Я. Армашевський, В. Ю.Тарасенко, П. А. Тутковський. Цікаві праці з палеонтології та стратиграфії залишив Г. О. Радкевич. Одним із засновників палеоботаніки на Україні був І. Ф. Шмальгаузен. Для збагачення геологічних знань багато зробили вчені Харківського університету Н. Д. Борисяк та І. Ф. Леваковський.

Гуманітарні науки

У багатьох європейських країнах в кінці XVIII – на початку XIX ст. починає зростати інтерес до національної історії. Починається збирання фольклорних матеріалів, перші публікації з'являються в Англії, потім у Німеччині. Виходять і перші слов'янські збірники.

В Україні в уже сформованому тоді середовищі різночинської інтелігенції ця тенденція знайшла широкий відгук. **Першу збірку українських народних пісень** видав князь М.Церетелі у 1819 р. - “Досвід збирання старовинних малоросійських пісень”. Три збірки підготував і видав ректор Київського університету **М.Максимович**. І.Срезневський, крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Він писав, що українська мова не поступається чеській своїм багатством, польській - мальовничістю, сербській - милозвучністю.

Наступним кроком стала поява власне **філологічних досліджень**. У 1818 р. у Петербурзі вийшла перша граматика української мови - **“Граматика малоросійського нарiччя” - О.Павловського**. Якщо мати на увазі, що в Україні саме народ в умовах кризи рубежу XVIII-XIX ст. зберіг і мову, і побутові традиції, і історичну пам'ять, то стане зрозумілим, чому

етнографічні, лінгвістичні дослідження були початковим пунктом українського культурного відродження.

У цей же час починають з'являтися й **історичні роботи**. Перші узагальнюючі праці з історії України були ще пов'язані з російською історіографією. Так, **Д. М. Бантиш-Каменський** - автор "Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства". Дослідником, який по'єднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів, активну громадянську позицію, став історик **М. І. Костомаров**. Його світогляд складався під час навчання у Харківському університеті. У 1845 р. Костомаров стає професором кафедри російської історії Київського університету. Тоді ж він брав участь у створенні і діяльності нелегального Кирило-Мефодіївського товариства - першої української політичної національної організації. Після розгрому братства був арештований, рік просидів у Петропавлівській фортеці, 9 років провів у засланні в Саратові. Тут написав одну з основних своїх робіт - "Богдан Хмельницкий и возвращение южной Руси России". Пізніше завідував кафедрою історії Петербурзького університету. Костомаров писав вірші, історичні драми, повісті українською, а наукові праці – російською мовою. Підсумком його дослідження стали 16 томів "Исторических монографий" і 6-томна "Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей". М.Костомаров захищав принцип об'єктивності в історичній науці: "Истинна любов історика до своєї вітчизни може виявлятися тільки в суворій повазі до правди".

Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету **В.Б.Антоновича**. По-перше, він розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність: проводилися етнографічні експедиції, публікувалися фольклорні збірки, організовувалися археологічні розкопки, збиралися статистичні дані. Центром цієї роботи стало створене у **1872 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства**. У **1874 р.** у Києві з великим успіхом пройшов **Археологічний з'їзд**. По-друге, В.Антонович у власних наукових роботах поглиблює й ускладнює проблематику досліджень. Роль народної маси в історії (одне з досліджень присвячене гайдамакам), проблеми церкви, становлення міст - спектр його інтересів був дуже широким. І, по-третє, **Антонович виховав плеяду українознавців, створив цілу наукову школу**. Так, учнем Антоновича був М.С.Грушевський.

М. С. Грушевський. У 1894 р. за рекомендацією В.Антоновича Грушевський отримав кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Тут він бере активну участь не тільки в педагогічній, науковій (в 1897 р. він очолив Наукове товариство ім. Шевченка – першу наукову українську організацію академічного типу), але і в суспільному житті. Грушевський - один з організаторів Національно-демократичної партії Галичини, пізніше - "Товариства українських поступовців". Його багатотомна "Історія України-Руси" - фундаментальний узагальнюючий

систематичний курс історії України, який базується на власній періодизації і концепції.

На рубежі XIX-XX ст. в українській історіографії працюють вже не одиночки, висувається ціла плеяда талановитих вчених.

Неперевершеним дослідником історії запорозького козацтва є **Д. І. Яворницький**. Д.І.Яворницький видав капітальну “Історию запорожских козаков”, серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури козацької епохи. Наукову діяльність Яворницький продовжував і після революції. **Першою жінкою-професором історії** не тільки в Україні, але й у всій Російській імперії стала **Олександра Яківна Єфименко**.

Визначною подією в українському науковому житті XIX ст. стає заснування завдяки спільним зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини у **1873** році “Літературного товариства ім. Шевченка”, яке через кілька років під назвою “**Наукове товариство ім. Шевченка**” по суті перетворилося у першу вітчизняну академічну наукову організацію. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган Товариства – “**Записки Наукового товариства ім. Шевченка**”. З 1895 р. М.Грушевський став редактором “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”, а з 1897 р. – головою Наукового товариства ім. Шевченка. За час його головування було видано близько 800 томів наукових праць, зокрема 112 томів “Записок”. Про масштабність та авторитетність роботи Товариства говорить плеяда вчених, які працювали в його рамках, мали за честь бути його членами: М.Грушевський, І.Франко, І.Крип'якевич, а згодом видатні постаті світової науки – А.Ейнштейн, М.Планк, А.Мазон, Д.Гільберт.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить **М. П. Драгоманову**. Великий політичний діяч, просвітник, філософ, Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. Драгоманов багато зробив для залучення до історії України уваги західноєвропейських вчених. Він був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського наукового і багатьох інших товариств. Останні роки життя працював у Болгарії.

В контексті світового розвою новий імпульс одержує українська **філософська думка**. В першій половині XIX ст. постає Київська релігійно-філософська школа (**В.Карпов, О.Новицький, Й.Михневич, С.Гогоцький, П.Авсенєв, П.Юркевич** та ін.). Проблеми взаємозв'язку мови і мислення ґрунтовно досліджує **О.Потебня**. Філософію нової української національної ідеї розробляє **Т.Зіньківський**, вважаючи цю ідею запорукою “поступу й культури національних організмів”. Проблемну тему “герой, особистість і народ, нація” досліджує **І.Франко**.

Особливості літературного процесу

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну мову, стала “Енеїда” І.Котляревського. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. без відома автора. Вже після її успіху Котляревський доповнив, розширив свою поему, написав музичні комедії “Наталка-Полтавка”, “Москаль-чарівник”.

Гумористичний і сатиричний тон творів Котляревського був підхоплений іншими письменниками, передусім гуртка, центром якого був Харківський університет. Його ректор **П.Гулак-Артемівський** писав вірші українською мовою. Отримали популярність **байки Є.Гребінки**. Він брав класичні сюжети і додавав їм виразного українського колориту. Пізніше Є.Гребінка переїхав до Петербурга, писав повісті російською мовою, був серед друзів молодого Т.Шевченка. До харківського гуртка належав також **Г.Квітка-Основ'яненко - основоположник української художньої прози.** Його повісті різноманітні: одні - написані з гумором, другі - сентиментальні, треті - дають реалістичні картини (краща - “Сердешна Оксана”), інші просякнуті народними віруваннями і переказами (“Конотопська відьма”). Квітка-Основ'яненко перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

Безумовно, переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала **творчість Т. Г. Шевченка.** Широко відомі основні віхи життєвого шляху Шевченка: народження у сім'ї кріпаків пана Енгельгарда, рання смерть батьків, робота “в наймах” і у пана козачком, переїзд до Петербурга, знайомство з земляком - художником І.Сошенком, викуп з неволі на гроші, виручені від продажу портрета В.Жуковського роботи К.Брюллова, навчання в Академії мистецтв, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, арешт і 10-літня рекрутчина з заборонаю писати і малювати, смерть незабаром після повернення з заслання. Перший “Кобзар” виходить у 1840 р. у Петербурзі, через рік - “Тайдамаки”. Геніальний поет, Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Шевченка - символ всієї української культури.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася в творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста **П.Куліша.** Це ім'я майже на півсторіччя незаслужено було забуте, але зараз викликає пильний інтерес. Прихильник культурно-національного відродження, Куліш болісно шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства - до літературної діяльності у петербурзькій “Основі”, від союзу з галицькою громадськістю - до надій на польську допомогу. Безперечним є значення його етнографічної збірки “Записки о Южной Руси”, історичного роману “Чорна рада”, тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під

керівництвом Б.Хмельницького “История отпадения Малороссии от Польши”.

Демократичний напрям в українській прозі розвивала **Марко Вовчок** (М.Віленська). Її збірка “Народні оповідання”, повісті “Інститутка”, “Кармелюк” приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей. Російською мовою розповіді переклав І.Тургенєв. Т.Шевченко у вірші “Марку Вовчку” звертається до неї як до продовжувачки справи свого життя.

Твори знаменитого українського байкаря **Л.І.Глібова** в руслі демократичних настроїв того часу в алегоричній формі зображали безправ'я простих людей, свавілля поміщиків, лицемірство, святенництво.

С.Руданський закінчив медичний факультет Петербурзького університету і працював лікарем в Ялті у Криму. Популярність йому принесли “співомовки” - сатиричні невеликі вірші, діалоги. Тільки після його передчасної смерті Олена Пчілка та інші письменники зібрали й опублікували його чудові, в стилі народних пісень, ліричні вірші.

І.Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті. Письменник, який багато років працював учителем в школах і гімназіях практично по всій Україні, чудово знав всі шари українського суспільства: життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми взаємин інтелігенції і народу (“Кайдашева сім’я”, “Микола Джеря”).

На революційно-демократичних принципах базувалася творчість **Панаса Мирного** (П.Я.Рудченко). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей про народне життя, він підняв українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” (спільно з І.Біликом), повісті “Лихі люди”, “Лихо давнє і сьогочаснє”, “Голодна воля”, п'єса “Лимерівна” та інші його твори - це величезна художня епопея, яка відображає життя українського народу протягом майже всього ХІХ ст., особливо у післяреформений час. Новим для української літератури в творчості П.Мирного було те, що головна увага приділялася внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

Служінню ідеалам трудового народу присвятив творчість революціонер-демократ **П.А.Грабовський**, який помер на засланні у Тобольську. Розглядаючи літературу як “живу творчу силу суспільного руху”, він створив прекрасні революційні вірші (збірки “Пролісок”, “З Півночі”, “Кобза”).

У 70-і роки приходять до літератури **І.Франко**. Людина різносторонньо обдарована, він проявив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці і літературній критиці, історії й етнографії, філософії і політиці. Син селянина-коваля з-під Дрогобича, який насилу отримав можливість закінчити школу і гімназію, І.Франко так формулював своє кредо: “Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я

відчував себе зобов'язаним віддати свою працю цьому простому народові". Своєму принципу Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах "Друг" у Львові), і в політичній боротьбі (декілька разів був арештований за соціалістичні погляди, брав участь в заснуванні Української радикальної партії), але найбільш вражаюче і послідовно - в літературній творчості: ліричні збірки "З вершин і низин", "Зів'яле листя", історична повість "Захар Беркут", гостросоціальний "Борислав сміється", поема "Моїсей", психологічна драма "Украдене щастя". І.Франко багато зробив для зближення літературного процесу в Західній і Східній Україні, для розширення контактів з європейськими літературами (був обраний членом багатьох наукових товариств, перекладав Байрона, Гейне, Гете. а також визначних поетів і письменників різних часів італійської, французької, англійської, норвезької, чеської, словацької, польської, російської, німецької, давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської та інших літератур світу).

Яскравим явищем української літератури була творчість **Л. Українки** (Л.Квітка-Косач). Вона розірвала коло традиційної самотньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. У її вихованні, освіті яскраво проявилися національні традиції, які склалися до 70-х років. У 90-х роках починається творчість **М.Коцюбинського**. У цей період він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій і утверджувався на революційно-демократичних позиціях. Він розвинув жанр психологічної новели і продовжив традицію соціальної повісті. Вже в ранніх своїх творах показує благородство простих трудівників, пробудження в них почуття власної гідності, їх прагнення до свободи.

Буковинську письменницю **О.Кобилянську** критик і опонент С.Єфремов визначав, як "символістку", яка "з усіх письменників нового часу найближча до модерністських європейських напрямів". В творах О.Кобилянської з'являються образи нової жінки з їх прагненням порвати з патріархальними путами, буденщиною, піднятися до висот духу. Для **новел В.Стефаника** була характерна виразність, незвичайна прозорість стилю, автор начебто жодним словом не виявляє свого ставлення до зображуваних ним подій, але розповідає такі речі, що заставляють цепеніти від жаху. В своїх творах "Новина", "Виводили з села", "Синя книжечка", "У корчмі", "Катруся", "Кленове листя", "Стратився", "Бесараби" він змальовує невилазні злидні життя простих людей, як люди вбивають і готуються до смерті, вмирають, непереможне лихо, фатальну неминучість життя - бідкування.

На початку ХХ ст. український модерн почав оформлюватися організаційно як певний літературний рух. Неформальні гуртки однодумців і послідовників утворювалися навколо М.Коцюбинського, Л.Українки, В.Стефаника. **Перше формальне об'єднання українських модерністів -**

товариство "Молода муза" виникає у Львові в 1906 р., до якого увійшли письменники і поети М.Яцків, В.Пачовський, Б.Лепкий, П.Карманський, композитор С.Людкевич, критик М.Євшан. Вони проголошували "нове мистецтво", свої естетичні принципи "нової краси", мистецтва для мистецтва. "Українська муза" видавала свій журнал "Світ". Творчість бунтівних літераторів викликала шалений опір літераторів-традиціоналістів, які сповідували народницькі гасла, принципи культурницького українофільства. В 1909 р. товариство "Молода муза" припинило існування.

Естафету нового літературного руху підхопили літературні діячі Наддніпрянської України. В 1909 р. в Києві був заснований перший журнал українського модерну "Українська хата", що проіснував до 1914 р. Організаторами його став поет Микита Шаповал (літературний псевдонім - "Сріблянський"). До кола наддніпрянських модерністів належав поет Микола Вороний, Олександр Олесь.

З Галичиною пов'язане ім'я відомого західноєвропейського белетриста Леопольда Захер-Мазоха. Його творчість створювала новий інтелектуальний клімат в Європі і вписувалась в рамки культури модерну. Найбільшою популярністю він користувався у Франції і був навіть нагороджений її вищою нагородою - орденом Почесного легіону. Прорусинські уподобання Захер-Мазоха знайшли відображення в його художніх творах, зокрема повісті "Саша і Сашка" (1885).

Театр

Важливим етапом у встановленні українського театру стали 80-90-ті рр. XIX ст., позначені переходом від аматорських гуртків та напівпрофесійних об'єднань до професійного театру. Перший професійний український театр заснував 1882 р. в Єлисаветграді М.Кропивницький. В його трупі прийшли талановиті актори М.Садовський, М.Заньковецька. Професійна трупа М.Кропивницького виїжджала на гастролі до Києва, Харкова, Полтави, Чернігова. В репертуарі переважали українські п'єси: "Наталка-Полтавка" І.Котляревського, "Назар Стодоля" Т.Шевченка, "Дай серцю волю, заведе в неволю" М.Кропивницького, "Чорноморці" М.Старицького.

В серпні 1883 р. відбулося об'єднання театру М.Кропивницького з трупою М.Старицького. В новий театральний колектив влилися І.Карпенко-Карий та П.Саксаганський. Директором української трупи став М.Старицький, М.Кропивницький залишався режисером, актором, драматургом. Співпраця двох видатних діячів театального мистецтва сприяла піднесенню престижу національного театру, рівня режисерської та

акторської майстерності. З театральної трупи Старинького-Кропивницького вийшло кілька театральних колективів. У 1885 р. вона розпалася на два окремі колективи. В 1890 р. І.Карпенко-Карий та М.Садовський створили **"Товариство малоросійських акторів"**. З гастролями цей театральний колектив побував на Півдні України, в Бессарабії, на Кубані і Дону. В 1890 р. власну трупу організував П.Саксаганський - **"Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П.Саксаганського"**.

Після бурхливих подій революції "знизу" **М.Садовський в 1906 р. в Полтаві створює перший стаціонарний український театр. У 1907 р. - стаціонарний театр в Києві.** Позбавлений в роки революції офіційних репертуарних обмежень український театр мав змогу ставити п'єси українською мовою.

Театральне життя в Галичині - найбільш розвиненої частини українських земель у складі Австро-Угорської монархії, як і в Наддніпрянщині, було частиною національно-культурного відродження краю. **У Львові в 1864 р.** виникає український професійний театр товариства **"Руська бесіда"**. Очолив першу українську театральну трупу у **О.Бачинський**, який був антрепренером, актором та режисером одночасно. Протягом 1905- 1906 рр. директором і режисером Руського народного театру у Львові працював М.Садовський.

Музика

Провідною рисою "нової" музичної культури в Україні було створення засад української національної музики. В цей період виникає українська опера, формується когорта українських професіональних композиторів і виконавців, закладаються основи теорії музики, створюються українські музичні навчальні заклади, національні традиції концертного виконавства.

Українська музична культура характеризувалася інтересом до пісенної народної творчості, національної музики, що поступово витісняла захоплення і безперечне панування італійської музики, опери та виконавців. Музично-драматичний театр М.Кропивницького і М.Старицького ставив оперу **"Запорожець за Дунаєм"** С.Гулака-Артемівського, **"Катерину"** М.Аркаса. На його сцені відбулася прем'єра опери М.Лисенка **"Різдвяна ніч"**, оперети **"Чорноморці"**. Український народний театр товариства **"Руська бесіда"** у Львові також ставив опери **"Запорожець за Дунаєм"** (1881), **"Різдвяна ніч"** (1890).

Фундатором і видатним представником модерної музичної культури в Україні був **М.Лисенко** - композитор, піаніст, диригент, музикознавець,

талановитий педагог, відомий громадський діяч. Важливим напрямом діяльності М.Лисенка було збирання і обробка українських народних пісень, займався розробленням історії та теорії української музики: підготував роботу про українські думи та пісні з репертуару відомого кобзаря О.Вересая, а також праці "Дума про Хмельницького та Барабаша" і "Народні музичні інструменти на Україні". М.Лисенко став автором першої української опери "Різдвяна ніч" (1873). Писав опери "Утоплена" (1883), "Наталка Полтавка" (1889), "Тарас Бульба" (1890), "Енеїда" (1911), "Ноктюрн" (1912). Найвищим досягненням творчості М.Лисенка вважається опера "Тарас Бульба", пройнята духом народних пісень і дум.

М.Вербицький був одним із перших професійних композиторів у західноукраїнських землях. У творчому доробку композитора - 12 симфоній-увертюр на теми українських народних пісень, два полонези, вальс. Автор опери "Гриць Мазниця", "Школяр на мандрівці", мелодрами "Підгорянка". Він писав музику до театральних вистав "Чорноморський побит" Я.Кухаренка та "1 голова нінащо, як розум ледащо", а також хори, пісні. З хорової музики відомі його композиції "Заповіт" на слова Т.Шевченка, "На погибель", "Поклін" - слова Ю.Федьковича. М.Вербицький назавжди увійшов до модерної музичної культури України як автор національного гімну, написаного на слова П.Чубинського "Ще не вмерла Україна" (1863 р.).

Учень М.Вербицького **А.Вахнянин** - автор першої в Східній Галичині опери "Купало", сам він написав і лібрето на сюжет боротьби українського народу проти турецького ярма. Писав хорові й сольні вокальні твори, музику до драм "Назар Стодоля" Т.Шевченка, "Бондарівна" Ф.Заревича, ораторії "Буря на озері", "Український вертеп", фортепіанні п'єси тощо.

С.Людкевич - відомий музикознавець, фольклорист, композитор. Був одним з фундаторів, а згодом директором (з 1910) Вищого музичного інституту ім. М.Лисенка у Львові. Найвідоміші твори: симфонія-кантата "Кавказ" за поемою Т.Шевченка, "Вічний революціонер" на слова (.Франка, "Заповіт" - Т.Шевченка, опера "Довбур", фортепіанні та скрипковий концерти, хори, пісні, солоспіви. Відомим музичним діячем Північної Буковини був композитор, диригент, письменник, музично-громадський діяч **І.Воробкевич**.

Великий внесок у справу поширення українського музичного мистецтва внесли відомі галицькі співаки-виконавці О.Мишуга, С.Крушельницька, М.Менцінський. Гордість українського виконавства становить творчість видатної співачки Соломії Крушельницької. Після закінчення Львівської консерваторії стала солісткою оперного театру у Львові. Виступала в оперних театрах Європи та світу - Варшаві, Петербурзі, Парижі, Неаполі, Генуї, Мілані.

Образотворче мистецтво

У живописі початку ХІХ ст. переважаючим художнім стилем був романтизм. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна - “нова Італія”, як її називали. З'явилися і художники, для яких поїздки сюди не були просто даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість **В.Штернберг**. Працював він і в портретному, і в побутовому, і в пейзажному жанрах. В.Штернберг товаришував з Шевченком, йому належить художнє оформлення “Кобзаря”.

Зовнішні обставини - заслання, заборона малювати - перешкодили розкритися в повній мірі живописному таланту **Т.Шевченка**. Як вважають фахівці, в романтичних картинах “Селянська родина”, “Циганка-ворожка”, інш. вже помітний відхід від чистого академізму. Особливо виділяється реалізмом “Судня рада”. Відзначимо, що різнобічний талант Т.Г.Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія “Живописна Україна” тощо) – в 1860 р. йому було **присвоєно звання академіка гравюри** Петербурзької академії мистецтв.

Новаторською для пейзажу стала творчість **А.Куїнджі**, який народився поблизу Маріуполя. Перша ж виставлена ним картина - “Ніч на Дніпрі” - викликала в Петербурзі сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря.

Головна тенденція образотворчого мистецтва другої половини ХІХ – рух до реалізму – з найбільшою силою прозвучала у творчості членів “Товариства пересувних художніх виставок”. Найзнаменитіший живописний портрет Т.Шевченка написаний ініціатором створення та ідейним керівником товариства передвижників І.Крамським. Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості була співзвучна українському мистецтву. **Багато художників-передвижників були родом з України: М.Ге, О.Литовченко, М.Ярошенко.**

Українське художнє мистецтво ХІХ - початку ХХ ст. формувалося та існувало на межі перетину впливів російського академічного та реалістичного живопису, новітніх течій в європейському та світовому мистецтві, а також під впливом народних традицій художньої творчості. Український живопис та графіка стали життєдайним полем співіснування двох провідних стилів епохи - реалізму і модерну. В Україні в цей період сформувалися три центри живопису. Перший центр виникає у **Харкові**, завдяки зусиллям **М.Расвської-Іванової**, яка вчилася в Дрездені і стала першою жінкою-малювачкою України. Другий відомий художній центр постає в **Одесі** на чолі з **Кириєм Костанді**. Третій виникає в **Києві**, де за підтримки українських цукрових магнатів і меценатів Терешенків була заснована малювальна школа **Миколи Мурашка**.

Модернізм починається з імпресіонізму, який виник у Франції в середині 70-х рр. XIX ст. Імпресіоністи передавали на своїх полотнах безпосереднє враження від предмета, навколишнього середовища. Намагаючись спіймати і відтворити враження, створити ілюзію світла і повітря, вони не змішували фарби на палітрі та орієнтувалися на природне сприймання ока, яке на відстані зливає окремі мазки в єдиний оптичний образ. В Україні здобуває поширення одна з наступних фаз модернізму - **абстракціонізм**, який позбавляв живопис соціальної заангажованості та прагматизму. В українському мистецтві виникли крайні форми авангарду - **супрематизм та кубофутуризм** - течії абстракціонізму, які заперечують цінність зображення предмета (безпредметництво).

Архітектура

В архітектурі в XIX ст. на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний **стиль класицизму**. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення - головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення).

Перехід від бароко до класицизму відбився і на **плануванні міст**. Обов'язково виділяється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту носили відкритий характер.

У цей час активно **забудовуються нові міста на півдні України**. Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я.

Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором **А.Меленським**. За його проектом споруджені **пам'ятник на Чесць повернення Києву Магдебургського права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі**, який постраждав від пожежі 1812 р. У 1837-1843 рр. за проектом **В.Беретті побудована будівля Київського університету**.

Упорядковуються такі міста, як Харків, Полтава. Спорудження в **Полтаві монумента на честь Полтавської перемоги (архітектор - Тома де Томон) і Успенського собору в Харкові (В.Васильєв, закінчив А.Тон)** увічнили пам'ять про спільну боротьбу російського й українського народу проти іноземних загарбників.

У **другій половині XIX ст.** стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву **“еклектика” (змішування)**. У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і Ренесанс, і романський стиль, багато будівель в

“цегельному стилі” (головна прикраса - нештукатурена цегельна кладка). Пошук все більшої різноманітності викликав **інтерес і до візантійсько-російських традицій**. Вони чітко простежуються у будові найбільшого у Києві кафедрального **Володимирського собору**, який споруджувався понад 20 років (1862-1886) за проектами **І.Штрёма, П.Спарро, А.Беретті**. Участь у **розписах собору В.Васнецова, М.Врубеля** зробило собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві. Першим проектом у власне українському стилі вважають прийнятий в 1903 р. **проект будівлі Полтавського земства архітектора В.Кричевського**. Розписи цієї будівлі виконав художник Васильківський.

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні **палацово-паркових ансамблів**. Їх автори, як правило, нам невідомі. Народні майстри створили видатні шедеври архітектурного зодчества: **палац Розумовського в Батурині** в живописній місцевості над Сеймом, **палац Галагана в Сокирницях на Чернігівщині**, до якого прилягає лісопарк площею 600 десятин, **парк “Олександрія” на березі Росі в Білій Церкві**, **“Софіївка” в Умані**, де руками кріпаків, без використання якої-небудь техніки були насипані гори, викопані ставки.

Початок ХХ століття - час виникнення стилю модерн. Архітектурний модерн в Україні репрезентований чотирма основними тенденціями: 1) декоративізм (модернізація архітектурної спадщини); 2) національний стиль; 3) раціоналізм; 4) стиль сецесії на західноукраїнських землях. Класичним зразком українського архітектурного модерну став **будинок "з химерами" архітектора В.Городецького по вул. Банковій**. Збудований в 1901 - 1903 рр. в експресивному стилі неоромантизму, він являв собою перехідний тип між особняком та прибутковим будинком. Однією з найефектніших споруд у Києві в стилі модерн з елементами італійської неоготики став збудований в **1902-1905 рр. за проектом архітекторів О.Кобелева та О.Вербицького Державний банк по вул. Інститутській**. Будинок становив органічну єдність внутрішніх пишних інтер'єрів, прикрашених ліпниною й розписами, та зовнішньою архітектурою з використанням граніту і декоративної пластики.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ХХ в.

На початку ХХ століття культура України, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ століття, а з іншого — йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях:

- збереження національно-культурних традицій (народницька теорія);

- орієнтація на західноєвропейський процес в царині художньої культури («європеїзація», «космополітизм», «модернізм»).

Традиційні тенденції в царині літератури — романтизм і неореалізм поєднувалися з розвитком футуризму, символізму. Так, фахівці виділяють **«нову школу» української прози** (М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська). І.Франко писав, що представники цієї школи прагнули цілком «модерним» європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу. Такий напрям в українській літературі, як футуризм, насамперед пов'язаний з М.Семенком, який був одним з його головних теоретиків, фундатором першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913 рік).

На початку століття в українській літературі помітне місце займали письменники, творчість яких у роки радянської влади замовчувалася або спотворювалася. Серед них **В.Винниченко** — діяч Центральної Ради, прозаїк, драматург, твори якого характеризувалися різноплановою проблематикою (сільське і міське життя, зображення різних соціальних груп). Б.Летант— поет, прозаїк, видавець творів Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського в перекладах на польську і німецьку мови. Популярністю користувався В.Пачовський, тематика творів якого досить широка: любовна лірика, історичні події минулого.

Початок сторіччя характеризувався прогресом в галузі **музичної культури**. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності і найкращі традиції класики. У цьому напрямі розвивалася творчість **М.Леонтовича, К.Стеценка, Я.Степового**, які поноваторському осмислили творчу спадщину М.Лисенка.

В Україні в галузі **живопису і графіки** активно працювали такі майстри, як **О.Мурашко, О.Новаківський, І.Труш, П.Ковжун, М.Сосенко, М.Бойчук**. Більшість з них мали європейську освіту і перебували під впливом сучасних їм художніх тенденцій. Міжнародного визнання досяг український скульптор **О.Архипенко**— творець нового напрямку в мистецтві.

У цей час значні досягнення характерні для розвитку **національного театру**. У 1904 році **М.Лисенко** започаткував у Києві **музично-драматичну школу**, з 1907 р. там же функціонував **український стаціонарний театр М.Садовського**, у 1915 році І.Мар'яненко заснував **Товариство українських акторів**. Театри і трупа Наддніпровської України і Галичини ставили п'єси ЛесіУкраїнки, О.Олеся, В.Винниченка, вони прагнули освоїти світову класику, зверталися до творів європейських авангардистських авторів. У 1916 році **Лесь Курбас** став організатором **«Молодого театру»** у Києві, в якому на високому художньому рівні вирішувалися завдання

оновлення українського сценічного мистецтва. Національний театр передреволюційного періоду виховав таких видатних **акторів**, як **М.Садовський, П.Саксаганський, Марія Заньковецька** та ін.

З'являється український **кінематограф**. **Перші українські хронікальні фільми були відзняті у Харкові**. Там же актор О.Олексієнко ставить фільми за творами І.Котляревського, М.Гоголя, М.Старицького. Перший український постановник і оператор Д.Сахненко був творцем таких фільмів, як «Наталка Полтавка», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», в яких брали участь видатні українські актори — М.Садовський, М.Заньковецька, Л.Лінницька.

В Україні продовжувався **прогрес науки**. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. **Д.І.Яворницький** пише **історію Запорозької Січі**, історію періоду козаччини— **І.Крип'якевич**, ряд визначних праць зі сходознавства— **А.Кримський**. Наукове товариство імені Тараса Шевченка, яке очолив М.Грушевський, випустило з 1892 по 1917 роки понад 100 томів «Записок наукового товариства», 35 томів «Етнографічного збірника», 15 томів «Матеріалів з української етнології», 15 томів були підготовлені історико-філософською секцією.

Початок ХХ століття — час бурхливого розвитку повітроплавальних апаратів, **перші кроки авіації**. В 1909 виникає **Київське Товариство повітроплавання**, де працював видатний український авіаконструктор, киянин **Ігор Сікорський**, один з піонерів авіації, основоположник важкої авіації, автор одного з перших у світі проектів гелікоптера, побудованого в 1910 році у Києві. В 1913—1914 рр. І.Сікорський на важких літаках своєї конструкції «Руський витязь» та «Ілля Муромець» встановлює світові рекорди з тривалості польоту (1 год., 54 хв) та вантажопідйомності літака. У Черкасах і Києві брати Євген та Андрій Касяненки в 1911—1913 рр. будують першу в країні авієтку— малопотужний літак широкого використання, яку випробовує відомий летун того часу Петро Нестеров. Видатний український вчений-винахідник Ю.Кондратюк у 1919 році пише роботу «Завоювання міжпланетних просторів» (вийшла друком у 1929), яка вплинула на подальший розвиток космонавтики, зокрема розрахунки Ю.Кондратюка були використані американськими вченими для підготовки польоту космічного корабля «Apollo» на Місяць.

Розвиток **медицини і медичної науки**, досягнення в галузі мікробіології, загальної патології, інфекційних хвороб, гігієни, офтальмології пов'язані з роботою **І. Мечникова** та його учнів — Г. Мінха, В. Високовича, Д. Заболотного, М. Гамалії, В. Субботіна, Л. Гіршмана, С. Ігумнова.

Культура України розвивалася в умовах русифікації, що тривала. Хоча у 1904 кабінет міністрів Росії визнав шкідливим заборону української мови, до 1917 в Україні не було жодного державного навчального закладу, де викладання велося б українською мовою. На початку першої світової війни активізувався наступ на українство: заборона мови, масові арешти і заслання інтелігенції. Це насамперед стосувалося території Галичини, зайнятої Росією в ході воєнних дій.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні **1917** у Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України **було створено понад 80 українських гімназій. Почала працювати Українська педагогічна академія, історико-філологічний факультет у Полтаві, відкритий український університет у Кам'янці-Подільському. У період гетьманства заснована Українська Академія наук, яку очолив видатний український вчений В.Вернадський; восени 1918 року стала функціонувати Українська державна академія мистецтв.** Великих успіхів в перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при «Просвітах». Якщо в **1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. — 1084.**

Культура України в 1920-ті роки

Після завершення громадянської війни і приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-і роки — один з разючих феноменів української історії. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет, як висловився історик **О. Субтельний**, «багатогранний спалах творчої енергії». Цей факт визнається не тільки прихильниками, але і критиками радянської влади. **Політика «українізації».**

Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику коренізації, яка в Україні отримала назву українізації. Українізація передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної

національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Проведення політики українізації враховувало два аспекти:

- українізація як така;
- створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин.

Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 році питома вага газет українською мовою становила 56 % загальних тиражів, то у 1930 р. — 89 %. Вже у 1924—1925 рр. було виділено 13 національних районів, в тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

При всій гостроті суперечок, які ведуться зараз про оцінку радянського етапу української історії, успіхи у сфері освіти визнаються найбільше. Ліквідація неписьменності у 20-і роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися, зокрема, досить стрункою державною системою освіти.

Освіта

Серйозні успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Активно діяло добровільне товариство «Геть неписьменність!», до початку 1930 року в Україні було близько 30 тисяч пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1,6 мільйона учнів. Відразу після закінчення війни робилися енергійні заходи з подолання безпритульності. Широку популярність отримали досвід та ідеї педагога **А. Макаренка**.

У 1923—1924 роках зростали асигнування держави на освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. Тоді в Україні працювало майже 16 тисяч початкових і семирічних шкіл, в яких навчалося понад 1,5 мільйона учнів. У 1926—1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл — **фабрично-заводська семирічка**, яка давала учням **загальну і політехнічну освіту**, готувала їх до продовження навчання в школах фабрично-заводського учнівства, **в профшколах і технікумах**. Трохи раніше були організовані трирічні загальноосвітні школи сільської молоді. У цих школах загальна освіта в обсязі програми 5—7 класів поєднувалася з теоретичним і практичним вивченням сільського господарства. У 1934 році для всього СРСР було встановлено декілька типів шкіл: **початкова** (1—4 класи), **семирічна** (1—7 класів) і **середня** (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта.

В Україні розвивалася і **середня спеціальна освіта (професійні училища і технікум)**. Якщо в 1927 році середніх спеціальних навчальних закладів було 158, в яких навчалася понад 31 тисяча чоловік, то в 1940 р. їх було 590 з числом учнів майже 400 тисяч.

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала не тільки за рахунок випускників шкіл, але і за рахунок підготовчих курсів, відкритих в 1919 році, **робітничих факультетів**, заснованих в 1921 році. **Університети** були реорганізовані в **інститути** народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Більшість студентів складали діти робітників та селян. Великими **центрами освіти** традиційно були **Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ**, де в 1933 році відновили університети. У 1938 році в Україні було майже 130 вишів з кількістю студентів 124 тисячі. Серед нових вишів був **Донецький індустриальний**, утворений за рахунок злиття в 1935 році гірничого і металургійного інститутів, **Донецький медичний інститут**.

Наука

Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвитку української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям **В. Вернадський**, мікробіолог і епідеміолог **Д. Заболотний**, математик **М. Крилов**, економіст **М. Туган-Барановський**, гігієніст та епідеміолог **О. Корчак-Чепурківський**, літературознавець **С.Єфремов**, **О. Богомолець**, який працював в галузі експериментальної патології, **Є. Патон**, який запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших вчених широко відомі за межами України.

Серед гуманітарних підрозділів **Академії наук** особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолив **М. Грушевський**, який в 1924 повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал «Україна», «Наукові збірники» історичної секції.

Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 році в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і **соціальної медицини** з кабінетом **профілактичної медицини**. У **1929** році був заснований **інститут мікробіології та епідеміології**, в **1930** у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем **патологічної**

фізіології. Великою популярністю, заслуженим світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи Микола Стражеско (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф. Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В. Філатова.

Література

Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як **пролеткультівство**. Це була лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури», яка відповідала б «пролетарській психіці». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В. Блакитний, Г. Михайличенко, М.Семенко, М. Хвильовий. Ці теорії були досить суперечливі. Так, деякі **лідери українських пролеткультівців (М. Хвильовий, В. Сосюра, М.Йогансен)**, з одного боку, проголошували ідеї, які можна назвати **космополітичними**, а з іншого, підкреслювали особливе значення використання й **розвитку української мови**.

Український футуризм — який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі — «Юголіф». Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (**О. Слісаренко, В. Ярошенко, М. Терещенко**).

Ще в роки революції на чолі з М. Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М.Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх **«неокласиками»**.

У першій половині 1920-х років з'являється **«теорія боротьби двох культур»** (української і російської), яку активно відстоював один з лідерів комуністичної партії України Д. Лебідь. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Ця теорія на практиці могла поглибити розрив між робітниками і

багатомільйонною селянською масою, вона зміцнювала платформу двох національних таборів — російського й українського, озброюючи кожний з них ідеєю боротьби до повної перемоги «своєї» культури. Ця теорія була засуджена на офіційному рівні.

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників «Плуг» (А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, П. Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію психіки і свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції.

Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В. Сосюра, І. Кулик, М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності, а, з іншого боку, головний теоретик «Гарту» — В. Блакитний — говорив про створення «комуністичної культури, культури загальнонародної, інтернаціональної і безкласової». Лідери «Гарту», виходячи з того, що культура — явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, малярства. «Гарт» розпався в 1925 р., коли помер його головний організатор В. Блакитний.

У 1927 р. був створений **ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників)**. Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М. Ірчан, Ф. Малицький, А. Турчинська).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана **ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925—1928 рр.)**, яка була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації, що виразилося у лозунгу: «Геть від Москви».

Пізніше — в 1930-31 рр. — в **Харкові** з ініціативи М. Корчак-Чепурківського, Хвильового та ін. «ваплітян», харківських письменників з організації «Молодняк» було створене і діяло літературне об'єднання «**Пролітфронт**». Мета його полягала в намаганні об'єднати всі найкращі літературні сили, створити можливості для вільного, нерегламентованого компартією розвитку української літератури. «Пролітфронт» ідейно протистояв офіційній Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників, мав свій друкований орган — щомісячний літературно-критичний журнал «Пролітфронт», де друкувалися М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, Петро Панч та інші. Внаслідок політичного та адміністративного тиску «Пролітфронт» було ліквідовано.

Театр і кіномистецтво

Небувалу популярність у 1920-і роки набуває театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр **Леся Курбаса «Березіль»**. Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Не випадково макети театального об'єднання «Березіль» **отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці у Парижі в 1925 році**. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М.Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло».

Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кіномистецтва **О. Довженка** разом з фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилїстика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «український поетичний кінематограф».

Скульптура

У розвиткові скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В. Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т. Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР. Переміг М. Манізер, пам'ятник якого у 1935 р. встановлений в Харкові, він — автор пам'ятників Т. Шевченку у Києві і Каневі. На Донбасі добре відомий пам'ятник Артему І. Кавалерідзе

Музика

Активним було музичне життя України. Були створені Республіканська капела під керівництвом О. Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перша оперна трупа з'явилася в Києві і Харкові. Із трагічною загибеллю М.Леонтовича у Києві було створено Музичне товариство імені Миколи Леонтовича, у якому згуртувалися такі відомі музиканти, як Борис Лятошинський, Гнат Хоткевич і Григорій Верьовка, а також і митці з інших видів мистецтв — літератор Павло Тичина, театральний режисер Лесь Курбас, художник Юхим Михайлів та багато інших.

У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л. Ревуцького, В.Косенка, Б. Лятошинського, О. Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, З. Гайдай, Б.Гмиря.

Розвитку української музики, як і культури загалом, заважала політика влади з її пропагандистським ставленням до мистецтва, бюрократичною регламентацією, утилітаризмом і недовір'ям до «буржуазної естетики». Виникла велика кількість музичних об'єднань, які часто вороже ставилися один до одного без достатніх на те причин і діяли на кон'юнктурній основі.

Архітектура

Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. Головні якості архітектури — це користь, міцність, краса (функціональне, конструктивне, естетичне). У цей період робилися спроби абсолютизувати одне з них, що знижувало рівень архітектурних творів взагалі. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм — це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; **конструктивізм** — спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головноштамту у Харкові, яка розташована на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель («Держпром»), який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі. Українське бароко було значною мірою витіснене, хоча окремі будівлі в цьому стилі ще будувалися (Сільськогосподарська Академія у Києві).

Українська культура у період сталінізму

У 1929 р. багаторічна внутрішньопартійна боротьба у СРСР завершилася повною перемогою Й. Сталіна і його прихильників. Встановилася тоталітарна диктатура. Для культури це мало трагічні, руйнівні наслідки. Культура, як і всі сфери суспільного життя, була поставлена під жорсткий ідеологічний і адміністративний контроль. Крок за кроком згорнули політику українізації. На початку 30-х років з метою полегшення

контролю над розвитком культури були створені **Спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів**. Було покладено кінець стилістичним, художнім пошукам, встановлена цензура, перервані контакти з діячами культури інших країн, в тому числі українськими емігрантами.

У 1932 р. з'явився термін «**соціалістичний реалізм**», який був проголошений єдиним правильним методом **літератури** і мистецтва, що збіднювало, звужувало творчий процес. Прославляння міфічних досягнень, лакування дійсності, фальсифікація історії стали органічними якостями ідеологізованої літератури. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які у всьому світі продовжували залишатися магістральною лінією розвитку мистецтва. Диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. У живописі такі жанри, як **натюрморт, пейзаж, портрет, відсувалися на другий план** тому, що вони **ніби не несли класового навантаження**. В архітектурі провідним стилем став **неокласицизм**, який повинен був відображати стабільність режиму, непохитність влади. Найвідомішою будівлею, побудованою в стилі неокласицизму, є споруда Верховної Ради у Києві.

Репресії проти митців

Щоб придушити вільну думку, викликати страх, укріпити покору, сталінський режим розгорнув масові репресії. У сучасну публіцистику, наукову літературу увійшов образ «розстріляного відродження». У 1930 р. був організований **судовий процес над Спілкою визволення України**, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської Академії наук **С. Єфремова**. Перед судом постало 45 чоловік, серед яких були академіки, професори, вчителі, священнослужитель, студенти. Були винесені суворі вироки, хоча насправді ніякої підпільної організації не існувало. Подальші арешти в середовищі діячів науки і культури і жорстокі розправи проводилися без відкритих процесів. Закрили секцію історії Академії наук, був арештований **М. Грушевський**. Його незабаром звільнили, але працювати перевели до Москви. Туди ж перевели і кінорежисера **О.Довженка**. Обвинувачення в буржуазному націоналізмі було висунене проти наркома освіти **М. Скрипника** — старого більшовика, одного з керівників Жовтневого повстання. Він був одним з небагатьох, хто не побоявся відкрито виступити з критикою сталінських методів, відстоював політику українізації. У 1933р. напередодні арешту Скрипник застрелився.

У 1938—1954 рр. було репресовано майже 238 українських письменників, хоча багато з них були прихильниками радянської влади, воювали за неї, відбулися як письменники вже після революції. За підрахунками істориків літератури, з них 17 розстріляні, 8 покінчили життя самогубством, 16 пропали безвісти, 7 померли в ув'язненні. Зазнавав арешту **М. Рильський**, 10 років провів у таборах за обвинуваченням в участі у міфічній Українській військовій організації **Остап Вишня**, були розстріляні **Г. Косинка**, **М.Зеров**, **М. Семенко**. Покінчив життя самогубством **М.Хвильовий**, який мужньо намагався врятувати багатьох товаришів.

Закрили театр «Березіль», арештували і розстріляли всесвітньо відомого режисера **Л. Курбаса**. Жорстокої розправи зазнали митці кобзарського цеху. За різними підрахунками упродовж 1930-х років московською владою було розстріляно від 200 до 337 кобзарів, бандуристів та лірників, серед загиблих — композитор і мистецтвознавець, засновник харківської школи бандури **Гнат Хоткевич**.

Про масштаби репресій говорить і такий факт: з 85 вчених-мовознавців репресували 62. Лише наркомат освіти «очистили» від 2 тисяч співробітників.

Примусова колективізація, загибель мільйонів селян **під час голодомору завдало нищівного удару українській культурі** в цілому, бо українське село — носій і хранитель традиційної народної культури, звичаїв, хранитель мовних традицій.

Гонінням піддалася і церква. На межі 20-30-х років були арештовані керівники і заборонена Українська автокефальна церква, яка була створена на хвилі національного революційного піднесення. Така ж доля спіткала після II світової війни **Українську греко-католицьку церкву** в Західній Україні. Усього в 1917—1939 рр. було зруйновано 8 тисяч церковних споруд — більше половини всіх храмів.

Величезну повагу викликають ті люди, які, усвідомлюючи небезпеку для себе особисто, допомагали іншим. В. Вернадський намагався врятувати свого багаторічного соратника, секретаря Всеукраїнської Академії наук філолога і видатного сходознавця А. Кримського. Коли у Харкові висунули обвинувачення проти **Л. Д. Ландау** (майбутнього лауреата Нобелівської премії), директор Інституту фізичних проблем **П. Л. Капіца** запросив його до Москви, а пізніше домігся звільнення його з-під арешту.

І все ж навіть у таких найважчих умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення

індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

Роки війни

Важким випробуванням для українського народу стала Велика Вітчизняна війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. Вірші, статті українських літераторів на захист Вітчизни з'явилися в газетах вже в перші дні війни. Це такі твори, як «Ми йдемо на бій» П. Тичини, «Клятва» М. Бажана, вірші Л. Первомайського.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співпрацювали з **армійською, фронтовою, республіканською періодикою** ("За Радянську Україну!, «За честь Батьківщини!»). З Москви українською вела передачі радіостанція «Радянська Україна» (П. Панч, О. Копиленко, Д. Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т.Шевченка (Я.Галан, К.Гордієнко, В. Владко). Діяла пересувна прифронтна радіостанція «Дніпро». У воєнні роки одним з головних жанрів стала **публіцистика**.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. поновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Було випущено декілька книг: «Україна у вогні», «Україна звільняється». Видавнича діяльність не обмежувалася сучасністю. Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

У роки війни українські письменники створили такі твори, як «Україна у вогні» О. Довженка, який виявив себе як талановитий публіцист, «Похорони друга» П. Тичини, «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, поетичний цикл «Україно моя!». Переваги цих творів були очевидні в порівнянні з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 30-х років.

Значний розвиток в роки війни отримує **документальне кіно**. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. **О. Довженко** зняв документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні».

Трагічною помилкою стали спроби налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Деякі письменники вважали, що співпраця з окупаційною владою ослабить тиск на

національну культуру. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті «Українське слово» і «Литаври», а їх організатори, члени ОУН, О.Теліга та І.Ірлявський страчені гестапо.

Тема війни ніколи вже не залишала літературу і мистецтво. Роман «Прапорonosці» прославив ім'я **О. Гончара**. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно.

Повоєнні роки

Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» припадає на 50-і роки. Це відбилося, зокрема, в таких документах ЦК КП(б) України, як "Об искажении и ошибках в освещении истории украинской литературы в «Очерке истории украинской литературы», про журнали «Вітчизна» і «Перець». У 1947 на пленумі Спілки письменників України огульній, кон'юнктурній критиці були піддані романи Ю. Яновського «Жива вода», І.Сенченка «Його покоління», повість П. Панча «Блакитні ешелони». У 1951 році була розгорнута гучна кампанія проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Критики зазнавала з цих же позицій творчість М.Рильського, а С.Голованівського звинувачували в «безрідному буржуазному космополітизмі». Були проведені **кампанії по розвінчуванню кібернетики і генетики як буржуазних наук**, що зумовило відставання вітчизняних вчених від світового рівня.

1960—1980-і роки

60-80-ті роки зовні виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади **М. Хрущова** політична обстановка в країні поступово змінюється, настає «відлига». Свою назву цей час отримав за повістю **І.Еренбурга**, яка дуже точно передала зміст епохи. Це — **десталінізація** суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до «застою». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки.

Атмосфера кінця 1950-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» — вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи. По-різному складалися їх стосунки з владою, але загалом творчість цього покоління визначила шляхи всього подальшого розвитку української культури.

У кінці **50-х** років на державному рівні було усвідомлене і визнане відставання Радянського Союзу від провідних західних країн, що вступили до того часу в етап **науково-технічної революції**. В державній політиці стали приділяти особливі уваги розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах — Харкові, Львові, Донецьку відкрилися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 році обов'язковою стала восьмирічна освіта, в 1977— середня.

Всесвітньовідомим став **Інститут електрозварювання імені Є. Б. Патона**, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. При створенні англо-французького літака «Конкорд» була використана патонівська технологія виплавки сталі особливо високої якості. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. Крім того, в Києві створена **перша в історії людства «Енциклопедія кібернетики» (видана 1973 р. українською мовою)**, в Харківському відділенні АН України зразу ж за американськими вченими Чиказького центру (піонерами в цій галузі) розщеплено **атом**. З початком космічної ери найкращі машинобудівні підприємства України стають частиною **ракетно-космічного комплексу**. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук внесли математик **М. Боголюбов**, математик і кібернетик **В. Глушков**, конструктори космічних апаратів **С. Корольов** (генеральний конструктор), **М. Янгель** та **В. Глушко**, генетик **І. Шмальгаузен**, офтальмолог **В. Філатов**, кардіолог **М. Амосов**, нейрохірург **М. Бурденко** та інші.

Однак збереження чисто адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки за кількістю виробленої продукції — так званому «валу» приводили до повної економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Тому дуже часто виходило, що винаходи, зроблені в нашій країні, за кордоном знаходили ширше застосування. Один з характерних прикладів — технологія безперервної розливки сталі у **металургії**. Перша така установка була запущена на Донецькому

металургійному заводі. До середини 80-х років частка такої технології в Україні становила близько 10%, в той час як Японія, Франція, Німеччина перейшли на неї майже повністю. В освіті кількісний ріст не супроводжувався такою ж якістю. Скорочувалася сфера застосування української мови. Найкращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у **військово-промисловому комплексі**. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації. Науково-технічне відставання України, як і в цілому СРСР, з середини 70-х років перетворилося на стадіальне, оскільки у розвиткові найбільших капіталістичних країн, передусім США, почалася нова ера, для визначення якої використовують різні терміни — постіндустріальна, інформаційна, комп'ютерна.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила **література**. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це стосується творчості **О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Збанацького, В. Козаченка**. 60-70-і роки, за оцінкою авторів «Історії української літератури ХХ століття», були періодом «плідним, хоч і суперечливим, періодом поглиблення її гуманістичних основ, посилення аналітичного й синтезуючого начал, утвердження нових форм, стилів, засобів». На повний голос заявили про себе **Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський**. Склалася **школа українського літературного перекладу**, яка має високий міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати **цензури**, новаторство часто діставало негативну оцінку у офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед **письменників-емігрантів** займає **Іван Багряний**. До війни він зазнавав репресій, у Німеччині в 1948 р. організував Українську революційно-демократичну партію, яка боролася за національне звільнення України. Романи І. Багряного «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над проваллям», його повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача, були оцінені критиками як серйозний внесок в українську культуру.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини: свободу слова, свободу совісті. У **1976** р. була створена **Українська Гельсінська спілка**. На **Донбасі** пройшла молодість поета **В. Стуса**, чия доля набула символічного значення. Він закінчив Сталінський педінститут, працював учителем у Горлівці, перекладачем у

газеті «Соціалістичний Донбас». Вже перші проби пера показали, що з'явився неабиякий поет з загостреним сприйняттям дійсності, з прекрасним знанням української мови. Активна громадянська позиція привела В. Стуса у ряди «дисидентської» інтелігенції Києва. У 1972 році він був арештований «за антирадянську агітацію» і «наклепницькі мотиви в творчості», відсидів 5 років і в 1980 році отримав другий строк — 15 років. Правдиве відображення життя колгоспників, протест проти політичних репресій — цього вистачило, щоб знищити поета. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі в 1985 р., не доживши до радикальних змін. **У 1990 р. посмертно В. Стус був реабілітований, йому була присуджена Державна премія імені Т. Г. Шевченка.**

Малярство

Негативні тенденції характеризували розвиток українського малярства, де **насаджувався народницький академічний стиль XIX століття**, догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Крім того, відповідно до гасла про те, що мистецтво повинне бути зрозумілим «широким масам трудящих», на творчий експеримент, пошук нових форм була фактично накладена заборона. У той же час продовжували свою творчість такі видатні художники, як **О. Шовкуненко, Т. Яблонська, М. Дерегус, В. Касьян.**

Музика

1960-ті роки відзначаються проривом української композиторської школи на світову арену, опануванням новітніх течій європейської музичної культури. У Києві створюється група митців «Київський авангард», до якої увійшли такі згодом відомі митці, як **Валентин Сильвестров, Леонід Грабовський та Віталій Годзяцький.** Проте через розходження з ретроградними тенденціями офіційних музичних кіл СРСР члени «Київського авангарду» зазнавали різного роду утисків, що врешті-решт призвели до розпаду цієї групи.

В ці ж роки продовжують працювати такі композитори як **Платон і Георгій Майбороди, К. Данькевич**, на цей період припадають останні дві симфонії **Б. Лятошинського.** Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени — **А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Б. Руденко, Є. Мірошніченко.** Визначною

подією музичного життя стала **постановка опери Д. Шостаковича «Катерина Ізмайлова» у Києві 1965 року.**

Кінематограф

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини — фільми **О. Довженко** "Україна в огні", **С. Параджанова** «Тіні забутих предків», **Л. Осика** «Захар Беркут», **Ю. Іллєнка** «Білий птах з чорною ознакою», **Л. Бикова** «В бій ідуть одні старики», **І. Миколайчука** «Вавілон ХХ». У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми, майстрам нав'язувалася тематика.

Архітектура

Протягом останніх 50 років швидко зростали **міста**, вони набували нового вигляду, йшло **масове будівництво**. Однак, за невеликими винятками, переважало панування типової забудови, втрата багатьох народних традицій, відсутність сучасних будівельних технологій, бідність дизайну характеризували стан архітектури.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 80-х років в культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

Український мистецький авангард та його доля

Авангардизм у живопису — це різні напрями, які виступали щоразу з позицій відкриття нових ідей. Однак у всіх авангардних течій є спільне, що дає підстави єднати їх в одну художню епоху. Передусім, це принципова **установка на новаторство, яке не просто заперечує попередні стилі — воно їх повністю ігнорує**. По-друге, **художники-авангардисти свідомо відмовляються від зображення предметного світу** таким, яким його бачить око художника. І кожна нова авангардна течія відкриває свій спосіб проникнення у сутність речей та явищ. Тому важливою рисою авангарду є його **аналітичність**. Художники увібрали в себе шалений темперамент своєї доби, відчуття історичного зсуву, всевітності змін, які відбуваються зрушенням всіх традиційних координат життя. Невипадково одним з найпоширеніших сюжетів авангардного живопису 10—20-х років стала

"Композиція", де зсунуті з місця всі форми, де розколоті слова, де площини наче плавають чи насуваються одна на одну у неспокійному, вібруючому середовищі. Ці картини відбивають всю збентеженість, все сум'яття і непорядкованість свого часу. І вони ж виявляють пристрасні пошуки нової точки опори для людини у розбурханому й нестабільному світі.

Історію авангардного живопису в Україні (як і в усьому світі) можна умовно поділити на **два періоди**. **Перший** охоплює 1907—1914 роки. Світова і громадянська війни перервали певною мірою цей процес. **Другий період** починається з 1920 року, коли знову вибухнули творчі сили у всіх видах мистецтва: літературі, театрі, живопису, архітектурі. Цьому бурхливому бажанню досягти нові форми було покладено кінець у 30-х роках у Радянському Союзі, Німеччині, Італії та ін. — тих державах, де перемогли тоталітарні чи фашистські режими. Причиною нищення авангарду була монополія однієї ідеології.

Та в 1910-ті роки — ще у спокійній атмосфері лише інтелектуально вируючої Європи — українські художники мали змогу знайомитися з європейськими школами і течіями. Найбільше притягувала атмосфера французької столиці з її музеями, виставками, майстернями, а також Краків, Мюнхен, де також існували мистецькі осередки. Михайло Бойчук, наприклад, вчився в Кракові, Мюнхені, в Італії, протягом трьох років мав свою майстерню в Парижі, яку організував для втілення ідей, висунутих львівськими майстрами Панькевичем і Сосенком, котрі мріяли поєднати живописні форми візантійських ікон з традиційним народним мистецтвом.

Першу виставку нового мистецтва в Україні, названу "Ланкою", за спогадами художника Д. Бурлюка, громадськість не сприйняла, а критика "зухвало обілляла брудом". 1914 року новоутворена група "Кільце" влаштувала свою (через світову війну першу і останню) виставку, в якій взяв участь 21 художник. У передмові до каталогу виставки, крім маніфестації основних теоретичних положень, було сказано: "Ми доводимо існування в нашому місті творчих сил".

Засновником супрематизму виступав український художник Казимир Малевич. Супрематизм виникає внаслідок поєднання імпресіоністської та геометричної течій в абстракціонізмі, тобто сполучення комбінацій кольорів та геометричних фігур. Своє розуміння абстракціонізму К.Малевич обґрунтував у розвідці "Від кубізму до супрематизму. Новий живописний реалізм". Класичною роботою К.Малевича є його картина "Чорний квадрат" (1913), який класифікували як нову відправну точку мистецтва.

Видатним представником українського кубофутуризму був скульптор Олександр Архипенко. Це був митець світового рівня, який мав

суттєвий вплив на розвиток авангардного мистецтва. Як представник авангарду він уникав "предметності", для нього першочерговим було передати не предмети, річ, подію, а ідею, почуття, думку.

В українському малярстві на зламі XIX-XX ст. виникає ще один художній напрям - національний. Український стиль в живописі сформувався під впливом національних культурних традицій, народної творчості, зразків народного декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури і новітніх тенденцій модернізму - імпресіонізму, абстракціонізму, а також традицій класичного мистецтва, зокрема реалістичного напрямку в живописі. Виникнення українського стилю в художній культурі кінця XIX - початку XX ст. - прямий результат національного відродження України. Український стиль був представлений різними жанрами (пейзаж, портрет, історичні сюжети, батальні сцени) та мистецтвами (графіка, архітектура, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво). Фундатором українського стилю виступав відомий графік **Г.Нарбут**. Ідейно він був близький до петербурзьких модерністів, що гуртувалися навколо об'єднання "Світ мистецтва". З 1917 р. жив в Україні. **Був одним із засновників Української академії мистецтв (згодом її ректором), організатором музею на підставі колекції Ханенків (зараз Київський музей західного та східного мистецтва).**

Засновником українського монументального мистецтва став Михайло Бойчук. На відміну від авангардистів Бойчук і його школа додержувалися естетики пропорцій, гармонії та симетрії. **У 1917 р. М.Бойчук стає одним із фундаторів новоутвореної Української академії мистецтв**, очоливши в ній школу-майстерню монументального мистецтва. В Києві підготував нову генерацію своєї школи (Т. Бойчук, А.Іванова, С.Колос, О.Мизін, К.Гвоздик, О.Павленко та ін.). Великий вплив М.Бойчук мав на свого молодшого брата Тимофія Бойчука, якого називали "українським Піросмані"

Яскравою художньою особистістю був **Казимир Малевич**, творець супрематизму. Безпосередніми учнями майстра у Києві, що багато працювали в напрямку можливостей кубізму, конструктивізму, супрематизму, були О.Хвостенко-Хвостов ("Crescendo" з рухливих кольорових конструкцій), В. Єрмилов (оформлення площ і вулиць Харкова до революційних свят, плакати, інтер'єри). Новітнє мистецтво творили В. Пальмов ("Рибалка", "Дачники"); Н. Редько ("Світло і тінь симетрії", цикл "Електроорганізми"). Кубофутуристами тією чи іншою мірою були Г. Собачко-Шостак ("Рух кольору", "Тривога"), М. Лисицький ("Композиція"), Д. Бурлюк ("Козак Мамай", "Жнива"), В. Меллер ("Ассирійські пісні"), А. Петрицький ("Ексцентричний танок", "Композиція"). "Футуристичний портрет" написав і один із творців стилю "модерн" Г. Нарбут.

Багато хто з тогочасних художників плідно працював у **театральньо-декораційному живопису (сценографії)**. Яскраво виразили себе у сценографії й О. Хвостенко-Хвостов (ескіз декорацій до спектаклю "Містерія-буф", до вагнерівських "Валькірій", ескізи костюмів до харківської постановки опери С. Прокоф'єва "Любов до трьох апельсинів"), В. Меллер (ескізи костюмів до п'єси "Карнавал" у київському театрі "Мистецтво дії"). Мав пряме відношення до сценографії і художник **Анатоль Петрицький**. Він виконав вражаючі за образністю і безпомилковим відчуттям епохи театральні строї та декорації для курбасівського "Молодого театру", для Музичної драми, Першого театру Української радянської республіки ім. Т. Шевченка, театру ім. І. Франка, ім. Лесі Українки, оперного. Уславився Петрицький і картинами ("Натурщиця", "Інваліди"), а головне — **портретами діячів української культури**.

Школа монументального українського мистецтва, представлена творчістю Михайла Бойчука і його учнів, надихалася формами візантійських ікон, релігійного Ренесансу, живописного примітивізму безіменних українських малярів минулих віків. В основі естетики тогочасного монументального живопису — уникнення зайвих деталей, випадкових, не характерних ракурсів; схематизація, простота, сила і — з почуттям віри — велич; зверненість до національних перлин та авангардність художньої мови, яку можна назвати конструктивізмом. Обдарованими "бойчукістами" виявили себе В. Седлер, І. Падалка, М. Рокицький, М. Юнак, О. Павленко. **Твори "бойчукістів" 20—30-х років: розписи Червоноармійських луцьких казарм, оформлення Київського оперного театру до I Всеукраїнського з'їзду Рад, Київського кооперативного інституту, Всеукраїнського селянського санаторію ім. ВУЦВК на Хаджибеївському лимані і Харківського Червонозаводського театру** — перші в усьому радянському мистецтві значні монументальні ансамблі. У розписах багато плакатності, сильні впливи традицій ікони, лубка, народних картин, графіки й романтичних надій часу. До наших часів лишилися тільки уламки доробку М. Бойчука. Разом з дружиною він був репресований за "іконописний" формалізм і "буржуазний націоналізм".

Гордістю українського авангардного мистецтва є також **всесвітньо відомий скульптор-кубофутурист Олександр Архипенко (1887—1964)**. З 20-річного віку він жив і працював за кордоном, завоювавши **всесвітнє визнання, титул «генія скульптури»**. Завдяки своїм експериментам з формою він одержав цілком новий принцип пластичного вираження, його **самобутність** виявила себе вже у перших юнацьких роботах "Мисль", "Відчай", "Запорожець", "Юда". Архипенко зображав не мислителя, а мисль, не людину в розпачі — відчай. **Експресіонізм** — прагнення до узагальненої передачі певних станів — заклав підвалини його подальших символізованих **безособових образів** — "Дитина", "Негритянка", біблійна "Сусанна". **Кубофутуризм Архипенка** — це теж динаміка кутів, кіл, конусів, ромбів у

нескінченному колообігу. Він зважився на небачену доти річ: покрити веселковими кольорами грані й площини своїх скульптур і зробив їх форми рухливими.

Український мистецький авангард творив справді високе мистецтво. 10—20-ті роки становлять собою цілу епоху в житті України. В цей період істинно ренесансного злету Україна показала, яке багатство талантів і обдарувань має наш народ. Митці й науковці натхненно, наполегливо працювали у різних умовах — і колоніального існування в останні імперські роки, і в суворі, жорстокі часи війни й революції, і в перші — ще сприятливі для розбудови національної культури — пореволюційні роки; творили надзвичайно інтенсивно і плідно (наче передчуваючи нетривалість цих умов) науку і мистецтво найвищого рівня. Тому таким вагомим став тогочасний вітчизняний доробок і такий значний його внесок у світову культуру.

СУЧАСНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

На початку 90-х рр. в Україні утвердилося усвідомлення необхідності демократичних соціокультурних змін. 16 липня 1990 року Верховна Рада України прийняла "Декларацію про державний суверенітет України", а 24 серпня 1991 року - "Акт про державну незалежність України" 1 грудня того ж року рішення про незалежність було підтримане всеукраїнським референдумом.

Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. починається розбудова самостійної держави і проводиться формування власної культурної політики, спрямованої на забезпечення вільного розвитку національної культури та збереження культурної спадщини. У країні було створено правові, управлінсько-адміністративні та фінансово-господарські умови для збереження і подальшого розвитку наших культурних надбань. Держава активно формує законодавчу базу, яка могла б забезпечити розвиток культури та вільний доступ усіх громадян до її здобутків. Так, у 1992 р. Верховна Рада прийняла "Основи законодавства України про культуру", де були задекларовані основні принципи державної політики в галузі культури, спрямовані на відродження і розвиток культури української нації та культури національних меншин, забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей, створення матеріальних та фінансових умов розвитку культури. В "Основах" зазначені пріоритети у розвитку культури, права і обов'язки громадян у сфері культури, регламентована діяльність у цій сфері, у тому числі професійна творча діяльність, міжнародні культурні зв'язки.

У розділі IV "Основ законодавства про культуру" йдеться про фінансування і матеріально-технічне забезпечення культури, зокрема, ст. 23 передбачає, що держава гарантує необхідність асигнувань на розвиток культури в розмірі не менше восьми відсотків від національного доходу України. Передбачаються також форми недержавного фінансування цієї сфери.

Конституція України (1996р.) підтвердила зафіксований попередніми законодавчими актами принцип державності української мови (ст. 10), гарантії її всебічного розвитку та функціонування в усіх сферах суспільного життя; проголосила гарантії і свободи у галузі літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності та авторських прав (ст. 54). У цій же статті зазначено, що культурна спадщина охороняється законом, а держава дбає про збереження історичних пам'яток та повернення в Україну культурних цінностей, що перебувають за її межами. За останнє десятиріччя ухвалено також інші законодавчі акти, що регулюють правовідносини у сфері освіти, музейної і бібліотечної справи, кінематографії, діяльності творчих спілок, сприяють реформуванню їх діяльності (Закони "Про музеї та музейну справу" (1995), "Про професійних творчих працівників та творчі спілки" (1997). Роботу над створенням нормативно-правової бази культури слід продовжувати.

На жаль, фінансово-економічні проблеми останнього часу не дають можливості фінансувати сферу культури у повному обсязі, так, як це передбачено чинним законодавством України. За відсутності належного державного фінансування в Україні створюються інші механізми матеріального забезпечення сфери культури: створюються благодійні фонди, культурні товариства, об'єднання митців, зароджується діяльність меценатів. Проте поки що це не може замінити повноцінного державного фінансування. У цих умовах відбувається комерціалізація культури, коли створюються низькопробні, але прибуткові культурні проекти.

Через матеріальні труднощі, особливо в перші роки незалежності, скорочувалася кількість закладів культури (перш за все в сільській місцевості), а багато талановитих митців виїжджали за кордон у пошуках достойного заробітку. Загальмувався розвиток кінематографії, за останні роки українські фільми практично не знімаються, а технічні потужності вітчизняних кіностудій використовуються для зйомок реклами та відеокліпів. Не кращі часи переживає книговидавництво і преса - більшість видань на полицях книгарень російськомовні, до того ж видрукувані за межами України.

Ще одна проблема української сучасної культурної сфери - переповнення культурного простору зразками зарубіжної масової культури (кінематографічна продукція, музика, телебачення, літературні твори тощо).

Ці далеко не найкращі твори маскультури витісняють національну культуру з активного вжитку, особливо в молодіжному середовищі.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, почалися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду можна вважати його перехідний характер. Ми можемо говорити про те, що в суспільстві склалася нова соціокультурна ситуація, яка характеризується іншими соціально-економічними умовами, формами власності, характером стосунків між людьми, соціальною структурою, системою цінностей. Принципово новий статус в наші дні отримала національна культура. У той же час серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживає наша Україна в кінці ХХ століття.

Одним з найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. У 1989р. Верховною Радою був ухвалений «Закон про мови в Українській РСР». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації, установ культури, освіти. Життя вже виявило багато труднощів, які стоять на цьому шляху. За переписом 1989 р. українці становили 72 % населення республіки, серед них рідною українську мову назвали 67 %, російська мова переважає на сході України, в Криму. Але дуже показовим є ставлення росіян в Україні до української освіти своїх дітей — за даними американського соціолога І. Бремера (1994), 54 % росіян у Львові і 65 % у Києві були згодні з тим, щоб їхні діти навчалися в українських школах і майже всі росіяни у Львові та Києві (відповідно 96 та 91%) визнавали, що їхні діти повинні вільно володіти українською мовою. У Симферополі так думали 54% росіян. Це по суті говорить про підтримку процесу еволюційної українізації неетнічними українцями.

Після здобуття незалежності в Україні формуються риси нової культурної реальності, коли національна культура стає одним із визначальних факторів прогресу суспільства, розбудови незалежної держави, формування національної ідентичності. Тільки розвиток культури може долучити нашу державу до загальноєвропейської спільноти, сприятиме демократизації суспільства, всебічному розвитку особистості.

Освіта

Реформується система вищої освіти. Для підвищення її рівня **введена система акредитації**. Найбільші навчальні заклади отримують статус

Національних. Наприклад, Національний Київський університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Крім державних, з'являється велика кількість комерційних вузів. Внаслідок цього кількість різного роду інститутів, академій, університетів зростає майже вдвічі.

У 1993 ухвалено національну програму "Освіта України в ХХІ ст.", Закон України "Про освіту", що передбачають демократизацію, гуманітаризацію освіти, індивідуалізацію навчально-виховного процесу, безперервність освіти, варіативність навчальних програм і планів, поєднання вітчизняного і світового педагогічного досвіду, приведення освіти у відповідність до вимог сучасного інформаційного суспільства, розширення існуючої мережі навчальних закладів. Крім традиційних шкіл з'явилися **альтернативні навчальні заклади** (гімназії, ліцеї, коледжі, спеціалізовані школи) різних форм власності. У **2000 р.** було **запроваджено 12-річну тривалість навчання в середній школі, 12-бальну систему оцінювання знань**, велика увага приділяється посиленню практичного спрямування освіти, використанню новітніх технологій, зокрема комп'ютерних, вивченню іноземних мов, вихованню громадянина-патріота. **Мова викладання в навчальних закладах була приведена у відповідність до етнічного складу населення.** За роки незалежності більшість навчальних закладів України переведена на рідну мову викладання (у 2001 р. українською мовою навчалося 67,4 % учнів).

У нормативно-правових документах щодо вищої освіти вказується на актуальність постійного **оновлення змісту освіти** та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень. Передбачається створення умов для особистісного розвитку і творчої самореалізації кожного громадянина, інтеграції України в європейський та світовий простір як конкурентоспроможної держави. Стратегія співробітництва нашої держави з Європейським Союзом передбачає поступову **інтеграцію національної системи вищої освіти в європейський освітній простір**, завдяки чому можна досягти вагомих успіхів і в інших євроінтеграційних процесах. Інтеграція у сфері освіти і науки полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіті. Щороку тисячі студентів, аспірантів, викладачів і науковців з України продовжують своє навчання та наукову діяльність за кордоном - це результат міждержавних угод про співпрацю в галузі освіти і науки. З багатьма країнами наша держава має угоди про визнання документів про освіту та вчені звання.

Нині реалізується проблема входження України до єдиного європейського та світового освітнього простору в рамках **Болонського процесу (з 2005 р.)**. Визначальними критеріями в галузі освіти в рамках Болонського процесу є якість підготовки фахівців, зміцнення довіри між

суб'єктами освіти, відповідність наших молодих фахівців європейському ринку праці, сумісність кваліфікації на вузівському та післявузівському етапах підготовки, посилення конкурентоспроможності європейської системи освіти. У вищих навчальних закладах здійснюється підготовка спеціалістів за чотирма освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Головним науковим центром України є Академія наук, яка нині має статус національної (з 1994 р.). У 2008 р. НАН України відзначила 90-річчя від часу свого заснування. Академічні підрозділи ведуть наукові дослідження в усіх галузях сучасної науки, активно співробітничать із зарубіжними колегами. Наукові установи НАН України не тільки активно вивчають сучасне і минуле нашої культури, а і намагаються осмислити подальші перспективи її розвитку (Інститут мистецтвознавства, етнології і фольклористики, Інститут літератури, Інститут української мови, Інститут історії, Інститут археології та ін.). Нині завершується академічне видання "Історія української культури" у 5-ти томах.

Попри фінансові та інші труднощі розвивається Україна бере участь у найбільших міжнародних програмах століття, наприклад, космічних програмах **«Морський старт»**, **«Глобалстар»**. А також у космічних програмах **«Спектр»**, **«Марс-96»**, **«Шатл-97»**, **«Океан»**, **«Природа»**. Вперше запрацювала національна українська станція в **Антарктиді**. В той же час на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. **Реструктуризація** управління економікою, перехід одних підприємств у приватну власність, збитковість інших негативно позначилися на галузевих наукових і проектних інститутах. Державне фінансування науки скоротилося в чотири рази. В Україну широко завозиться електронна техніка, власна її розробка і виробництво не налагоджуються. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною того, що в 1992—1996 рр. за кордон виїхали тисячі наукових співробітників. Національній Академії наук України доводиться долати значні труднощі, оскільки через недостатнє фінансування вона втрачає кращих спеціалістів, які переходять працювати у комерційні структури або виїжджають за кордон. Не вистачає коштів на фундаментальні дослідження, переважають розробки, що мають прикладний характер і можуть обійтися без державного фінансування.

Літературний процес

Активно розвивається літературний процес, у якому беруть участь письменники старшого покоління і молода генерація. У ринкових умовах частина письменників пише російською мовою, зокрема, в популярних нині жанрах фантастики та детективу.

В останні десятиліття в українську культуру проникає **постмодернізм**. Цим терміном найчастіше позначають сукупність найновіших художніх

течій, що панують у західному мистецтві з другої половини 1970-х років. У цей час була усвідомлена обмеженість раціоналізму й того, що результати культурного прогресу поставили під загрозу існування людства. Представники цього напрямку намагаються встановити межі втручання людини в природу, суспільство й культуру. **Характерними його рисами є: звернення до художніх традицій попередніх епох; одночасна орієнтація на маси та еліту; звернення до гротескних типів художньої виразності, іронії, ілюзії; різноманітність стилів (відео, інсталяція, хепенінг); ототожнення мистецтва з позахудожніми сферами діяльності.** Представники постмодернізму виступають послідовниками авангардизму, намагаються стерти межі між науковою і побутовою свідомістю, високим мистецтвом і масовою культурою.

Письменники позбуваються традицій соціалістичного реалізму - панівного творчого методу радянської літератури. З'являються неоавангардистські групи, які використовують традиції європейського постмодерну (група "Бу-Ба-Бу", "Пропала грамота", "Нова дегенерація"). Плідно працюють письменники молодшої генерації Ю.Андрухович, В.Герасим'юк, П.Гірник, О.Забужко, І. Малкович, В.Неборак та ін.

Найяскравіше представлена постмодерністська свідомість у творчості **Ю.Андруховича** ("Московіада"). Письменники-пост-модерністи вдаються до таких прийомів, як фрагментарність, візуалізація тексту, самоцитація, гротеск.

Після здобуття незалежності Спілка художників України стала ініціатором консолідації творчої інтелігенції, сприяла створенню законодавчої бази з питань збереження і розвитку національної культури і мистецтва, соціального захисту діячів культури і мистецтва. У 1996 р. було засновано Академію мистецтв України - провідний державний науково-творчий центр. На 2-му з'їзді художників (1996) серед найважливіших проблем, що хвилюють митців, називалися: відсутність довгострокової програми розвитку національної культури і мистецтва; відсутність програми з естетичного виховання молоді; виїзд за кордон значної кількості творчих сил; вивіз за межі України творів мистецтва; неналежний соціальний захист митців; відсутність закупівель творів мистецтва музеями України. Незважаючи на проблеми, що існують, Спілка художників сприяє проведенню різноманітних конкурсів, роботі міжнародних творчих груп.

Відбулися презентації українського мистецтва в Бонні, Тулузі, Кіото, Пекіні. Українські художники беруть участь у мистецьких бієнале (виставка, фестиваль, що проводяться раз на два роки) у Венеції, Сан-Паулу, Йоганнесбурзі. Великим успіхом на 53-му Венеціанському бієнале у 2009 р. користувалася інсталяція українського художника І.Чичкана. Творчість

українських художників стає відомою у світі, їхні роботи демонструються у престижних музеях і галереях багатьох країн.

Образотворче мистецтво

В останні десятиріччя відбуваються істотні зміни у розвитку української художньої культури, що пов'язано з руйнуванням радянської тоталітарної системи і розбудовою незалежної держави, утвердженням національно-демократичних ідей. "Образотворче мистецтво, яке в останні роки все більше і більше трансформується у візуальне, вбираючи в себе нові естетичні, смислові художньо-пластичні цінності постмодерністської і постпостмодерністської епохи, не тільки відобразило, а й значною мірою передбачило ці зміни", (Мистецтво України 1991 - 2003: (Альбом) / Упор. Т.Придатко, З.Чегусова. - К.: Мистецтво, 2003. - С. 406.) Сучасне мистецтво пропонує глядачеві широкий діапазон тем, образів, стилістичних напрямків, звертається до історії народу, фольклору, до багатств природи.

Для сучасного українського мистецтва властивий зв'язок з традиційною культурою. Плідно працюють знані митці та представники молодшої генерації: А.Чебикін, В.Чепелик, О.Чепелик, В.Токареєв, В.Полтавець, В.Зноба, І.Марчук, В.Перевальський, Є.Прокопов, В.Басанець, П.Кулик, О.Пінчук, І.Чичкан, О.Бородай, О.Гнилицький, Ю.Соломко та ін.

В Україні та за її межами відома творчість **І. Марчука** (нар. 1936). Його творчість близька до європейського сюрреалізму, ку-бофутуризму і гіперреалізму, демонструється у музеях і виставкових залах Європи, Америки та Австралії ("Грація", "Двоє", "Єва"). Його мистецтво пройшло випробування часом - радянська влада забороняла його твори і своє визнання він отримав тільки за часів незалежності України. Свою творчість І.Марчук поділяє на тематичні цикли: "Голос моєї душі", "Цвітіння", "Пейзаж", "Портрет", "Спадщина", "Кольорові прелюдії", "Абстрактні композиції".

Скульптор П.Кулик (нар.1933) - монументаліст, автор ряду пам'ятників, установлених в Україні, США, Канаді (пам'ятник гетьману І.Підкові у Львові та Черкасах, князю Володимиру та княгині Ользі в Чикаго, І.Франкові у Торонто). Після здобуття незалежності у Києві встановлено пам'ятник видатному вченому та політичному діячеві М.Грушевському (ск. В.Чепелик). А.Куш та В.Зноба взяли участь у скульптурному оздобленні головної площі країни - Майдану Незалежності у Києві. Скульптор О.Пінчук (нар. 1960) відомий станковими композиціями ("Феодосій Печер-ський", "Свідомість та підсвідомість", "Нічний звір"), працює з бронзою та керамікою, створює метафоричні образи зі складним змістом. Класикою

книжкової графіки стали ілюстрації С.Якутовича, В.Перевальського, О.Петрової.

У 1990-х роках формується **школа українського постмодернізму в живописі** (А.Савадов, О.Гнилицький, Г.Сенченко, О.Ройтбурд, В.Рябченко, С.Ликов та ін., групи "Паризька комуна", "Одеська школа", "Вольова грань національного постмодернізму"). Художники поєднують неоромантизм, експресіонізм, неоархаїку, елементи соц-арту, реалізму. Основний пошук художників у 90-ті роки здійснювався в сфері позараціонального, підсвідомого та суб'єктивного (проект "Тихий карнавал підсвідомості", представлений на Третньому міжнародному артфестивалі, художники Л.Нестеренко, В.Овсейко, Р.Гарасюта, В.Харченко).

Театральне мистецтво

Розвивається театральне мистецтво. В Україні збереглася мережа державних театрів, які залишаються провідними і не зможуть у ринкових умовах вижити без підтримки бюджетного асигнування. У 1990-х рр. були спроби створення комерційних репертуарних театрів, але вони виявилися невдалими. Натомість маємо зразки успішних антрепризних комерційних проектів, серед них - театральна компанія "Бенюк і Хостікоєв" (спектаклі "Синьйор з вищого світу", "Біла ворона", та ін.). Крім звичних для нашого театру жанрів з'являються нові - мюзикл ("Ех, мушкетери, мушкетери!", театр ім. І.Франка у Києві), рок-опера ("Біла ворона"), спектакль-перформанс з використанням технологій театру абсурду ("Не боюся сірого вовка", реж. А.Жолдак, актори Б.Ступка, А.Роговцева, Б.Бенюк, В.Спесівцева).

Сучасна українська **популярна музика** продовжує розвивати традиції народного мелосу та зарубіжної естради. Продовжують розвиватися рок-музика, поп-музика, джаз, бардівська пісня та ін. Далеко за межами України відомі популярні виконавці С.Ротару, В.Зінкевич, І.Попович, О.Білозір, А.Кудлай, Т.Повалій, О.Скрипка, О.Пономарьов, І.Білик, А.Лорак, С.Вакарчук, групи "ВВ", "Океан Ельзи" та ін.

З'явилося розділення культури на **елітарну і масову**. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувається в кінематографі (виробництво власних фільмів значно скорочене), популярної музики, театрі, літератури.

Телебачення і радіомовлення

Після здобуття незалежності Україною було розроблено і прийнято законодавчі акти, що регулюють діяльність у сфері телебачення, створено та організовано діяльність Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Одним із основних завдань Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення є підтримка вітчизняних аудіовізуальних засобів масової інформації у їх становленні та розвитку. Радою була здійснена значна робота щодо організації вивчення громадської думки телеглядачів стосовно діяльності телерадіоорганізацій та напрямів подальшого розвитку телерадіоінформаційного простору України. Телепродукцією, якій віддається найбільша перевага є новини, телесеріали, художні фільми, розважальні та музичні програми. Переважна більшість глядачів відзначає необхідність дотримання національними телевиробниками інтересів держави, висвітлення діяльності державних органів, зростає інтерес до програм економічного та фінансового характеру. У 90-х роках у телеінформаційному просторі складалася досить складна ситуація у сфері мовної політики. Це було пов'язано з історичними та етнокультурними особливостями різних регіонів України. Якщо східний, південний регіони та великі міста орієнтувалися переважно на російську мову, то жителі західного регіону частіше висловлювалися за переважання української мови. Нині українські телеканали здійснюють мовлення переважно українською мовою, проте часто пропонують глядачеві низькопробну телепродукцію, розраховану на невибагливий смак.

В умовах швидкого розширення і насичення українського телепростору, зростає вплив телебачення на свідомість населення, на темпи реформування економіки, структурування політичної системи країни, розповсюдження культурних цінностей серед широкого загалу українських громадян.

Від часу затвердження в 1992 р. "Основ законодавства України про культуру" було ухвалено низку законів, які стосувалися регулювання розвитку окремих секторів культури та мистецтва. Набули чинності закони "Про музеї та музейну справу в Україні" й "Про бібліотеки та бібліотечну діяльність в Україні". Вони визначили загальний порядок створення, державної реєстрації, ліквідації та реорганізації музеїв та бібліотек.

Музейний фонд України налічує понад 11 млн одиниць зберігання. Провідним є Національний музей історії України і в його складі - Музей історичних коштовностей. Понад 800 тис. експонатів Національного музею - це світового значення археологічні знахідки, етнографічні збірки, колекції зброї, монет, медалей та інших нагород, пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, творів живопису і графіки. Експозиції постійно оновлюються хоча б тому, що лише мізерна частина експонатів може бути виставлена через відсутність пристосованого спеціально для музею приміщення. Функціонує 437 державних і муніципальних музеїв, з них 22 - національні. Однак музейні працівники можуть поскаржитися на недостатню увагу з боку держави й органів місцевого самоврядування. Вже багато років згорнуті всі експозиції одного з найкращих музеїв України - історії Києва. Міська

державна адміністрація позбавила його приміщення. Під охороною держави перебувають понад 1 30 тис. пам'яток історії та культури, з них 57 тис. пам'яток археології, 51 тис. - історії, майже 6 тис. - монументального мистецтва. Створено і функціонує 63 історико-культурні заповідники, з них 13 - національних. Під охороною ЮНЕСКО знаходяться Софійський собор в Києві, Києво-Печерська лавра, історичний центр Львова, букові праліси Карпат. Протягом останніх років створено низку нових національних заповідників - "Чернігів старий", " Кам'янець Подільська фортеця" та інші. Розпочато роботу зі створення Реєстру національного культурного надбання, вживаються заходи щодо повернення пам'яток, незаконно вивезених з України. Відреставровано або відбудовано заново такі видатні архітектурні споруди, як Палац культури "Україна", Національна філармонія України, історико-архітектурні пам'ятки у Чигирині, ансамбль Михайлівського Золотоверхого собору, Успенський собор Києво-Печерської лаври, будівлі часів козацької державності у Батурині, Глухові, Чигирині.

У 1996 р. було створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара. Він збирає і спрямовує на відродження пам'яток добродійні кошти та пожертви від юридичних і фізичних осіб.

ВРУ прийняла в 1998 р. Закон України "Про Національну програму інформатизації". Він визначає загальні принципи державної політики у сфері інформатизації. Однією зі складових частин програми інформатизації була визначена підпрограма "Електронна бібліотека". Провідною установою з розроблення Національної електронної бібліотеки визнана Національна бібліотека "Бібліотека XXI". Вона створюватиметься протягом 2011-2015 рр. об'єднаними зусиллями бібліотек, архівів і центрів науково-технічної інформації, які володіють унікальними фондами. Зараз на розгляді в уряді перебуває внесений Міністерством культури та мистецтв проект державної Програми збереження бібліотечних і архівних фондів. Основним завданням цієї програми є координація дій установ і організацій з обліку, реставрації, консервації та репрографії бібліотечних та архівних фондів.

За роки незалежності в Україні було **відновлено чимало істори-ко-культурних пам'яток, створено нові музеї, заповідники**. Так, були відбудовані пам'ятки архітектури - культові споруди, знищені за радянських часів: церква Богородиці Пирогощі (1996), Михайлівський Золотоверхий монастир (1998), Успенський собор Києво-Печерської лаври (2000). У 1994 р. було створено Вишгородський історико-культурний заповідник. У Батурині на Чернігівщині реставровано цілий комплекс споруд XVII-XVIII ст.: палац К.Розумовського, цитадель Батуринської фортеці, скарбницю, Воскресенську церкву. У 2009 р. тут створено Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця".

Значною подією у культурному житті України стало відкриття нового музейного комплексу у Києві - Мистецького арсеналу. Першою у залах новоствореного музею стала виставка ("З глибин..."). З'являються перші музеї, галереї, арт-центри, відкриті коштами приватних осіб.

Духовна спадщина народу України включає надбання національної культури українського народу, що створені як в Україні, так і за її межами, в діаспорі, всюди, де існує та розвивається українська культура. Необхідність консолідації спільних зусиль України і діаспори, залучення світового українства для розбудови української держави та утвердження її позитивного іміджу у світі сьогодні вже є очевидним.

Дослідженню явища української діаспори присвячено велику кількість наукових праць у зарубіжній та вітчизняній історіографії. Дослідники вказують на високу національну свідомість і велике бажання зберегти свою національну ідентичність у чужій країні переважній більшості українських емігрантів.

По відношенню до українців, які проживають поза межами України термін "діаспора" уперше використав український політолог та етнолог В.Старосольський.

Термін "українська діаспора" охоплює усіх українців, які постійно живуть за межами історичної батьківщини незалежно від причини, які зумовили міграцію: розвал імперій, світові війни, політичні чи економічні кризи, особисті обставини тощо.

Наукове осмислення соціокультурного феномену української діаспори призвело до становлення її типологізації і відповідно поділяється на **західну і східну**.

Національні меншини України отримали широку можливість задовольняти свої культурні запити. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків, німців. Наприклад, радіо в Маріуполі регулярно веде передачі грецькою мовою (в Донецькій області понад 100 тисяч греків), створено грецький національний університет. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з польською, румунською, угорською та іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагає проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Зник державний контроль, який багато років тяжів над творчою інтелігенцією. Розширилися можливості гастрольної діяльності. Однак багато театрів, творчих колективів через скорочення державного фінансування виявилися у складній ситуації. Відбувається, з одного боку, усвідомлення необхідності їх підтримки органами влади, в тому числі

місцевої, з іншого боку, йде пошук спонсорів, меценатів. Прикладом може служити Донецький оперний театр імені А. Солов'яненка, художнім керівником якого є В. Писарев. Тут не припиняються прем'єри спектаклів, з успіхом проходять зарубіжні гастролі, організовуються національні і міжнародні фестивалі.

Нові можливості відкриваються перед українською культурою в зв'язку з формуванням в Україні **громадянського суспільства**. Новий громадський (так званий «третій» — на відміну від перших дво-державного та комерційного, бізнесового) суспільний сектор— це сума недержавних неприбуткових організацій, які сьогодні вже здатні впливати на хід суспільних, зокрема культурних процесів.

Принципово **змінилися відносини держави і церкви**. Конституція України гарантує громадянам свободу совісті і віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Ці положення законодавства з тих, що декларуються, перетворилися на реальні. В Україні за станом на 1 січня 2000 р. діяло близько 22 тисяч релігійних організацій, які входять до 80 конфесій, течій і напрямів.

За роки незалежності **розширилися культурні контакти з різними країнами**. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилася перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство викладалося у 28 університетах і коледжах США і в 12 університетах Канади).

Знання свого родоводу, історичних та культурних надбань предків необхідні не лише для піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій у практиці сьогодення.

Досягнення українського народу на ниві культури загальновідомі. Разом з тим, якщо розглядати національну культуру як цілісну систему, треба брати до уваги надбання різних верств населення, класів і соціальних груп протягом тривалого історичного шляху. Це і зразки культури інших народів, які населяють нашу країну: білорусів, поляків, росіян, болгар, євреїв, молдаван тощо. Отже, слід пам'ятати, що кожен народ — це своєрідний, створений тільки йому притаманними фарбами образ. Протягом століть народом формувалися цінності, які дали витoki багатьом реаліям сьогодення, і зараз збагачують наше життя. Лише зберігаючи національну неповторність, можна зробити внесок у загальну скарбницю народів, так само як справжній інтернаціоналізм можливий лише на терені кращих національних надбань. У цьому розумінні особливості культури того чи іншого народу — важлива складова світової культури.